CHULALONGKORN UNIVERSITY SOCIAL RESEARCH INSTITUTE
สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วารสารวิจัยสังคม

Journal of Social Research Institute

ปีที่ 30 ฉบับที่ 1-2/2550

ทุนทางสังคม

วารสารวิจัยสังคม

Journal of Social Research

วัตถุประสงค์:

เพื่อเผยแพร่ผลงานวิจัยของสถาบัน วิทยานิพนธ์ งานวิจัย หรือบทความ
ที่เกี่ยวข้องกับสาขาวิชาด้านสังคมศาสตร์ และรายงานข่าวจากสถาบันฯ ทั้งนี้เพื่อเป็นการ
เผยแพร่ความรู้แก่คณาจารย์ นักวิชาการ นิสิตนักศึกษาหรือผู้ที่มีความสนใจ
เกี่ยวกับการวิจัย

บรรณาธิการ:

สุรางค์รัตน์ จำเนียรพล

กองบรรณาธิการ:

คณะกรรมการบริการวิชาการ

กองจัดการ:

สุดธิดา วงศ์สถาพรพัฒน์ ปาริชาต ชิดนุกูล จินตนา เอี่ยมอนันต์

กำหนดออก: ปีละ 2 ฉบับ

สถานที่ติดต่อ :

สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อาคารวิศิษฐ์ ประจวบเหมาะ ชั้น 5 ถนนพญาไท กรุงเทพฯ 10330

Chulalongkorn University Social Research Institute

Thanon Phayathai, Bangkok 10330 Thailand

Tel. 0-2218-7385 , 0-2218-7396, 0-2218-7401

Fax 0-2215-5523, 0-2255-2353

E-mail: cusri@chula.ac.th , sripub06@yahoo.com

http://www.cusri.chula.ac.th

พิมพ์ที่: จรัลสนิทวงศ์การพิมพ์ กทม.

บทบรรณาธิการ

หนึ่งทศวรรษ วาทกรรมทุนสังคม

นับจากวิกฤตเศรษฐกิจในปี 2540 ที่วาทกรรมทุนสังคมของธนาคารโลก ถูกนำเข้ามาในสังคมไทย ในนามของโครงการดำเนินการลงทุนเพื่อสังคม (Social Investment Project-SIP และ Social Investment Fund-SIF[i]) โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อการฟื้นฟูเศรษฐกิจและสังคม จนถึงวันนี้วาทกรรมทุนสังคมก็มีอายุกว่า 10 ปีแล้ว สังคมไทยได้ทบทวนรื้อฟื้นทุนสังคม การผลักดันแนวคิดสู่การปฏิบัติการในรูปแบบต่างๆ โดยปฏิเสธไม่ได้ว่า ในท่ามกลางการเฟื่องฟูของวาทกรรมดังกล่าว สังคมไทยมีแนวโน้มจะยอมรับแง่บวกของทุนสังคม และนำไปปฏิบัติโดยขาดการตั้งข้อสังเกต การวิพากษ์วิจารณ์อย่างที่ควรจะเป็น ดังตัวอย่างจากการตั้งข้อสังเกตถึงผลดีผลเสียของทุนทางสังคม โดย Alejandro Portes ศาสตราจารย์ด้านสังคมวิทยาจากมหาวิทยาลัยปรินซ์ตัน ประเทศสหรัฐอเมริกา ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า นอกจากทุนทางสังคมจะมีผลดีที่สามารถทำให้เกิดการควบคุมทางสังคม การสนับสนุนจากครอบครัว และเครือข่ายแล้ว ยังมีผลเสียที่ทำให้เกิดการกีดกันคนนอก ภาวะการอ้างอิงกลุ่มที่มากเกินไป การจำกัดเสรีภาพส่วนบุคคล และเป็นการลดระดับของบรรทัดฐานในชุมชน[ii] หรือการที่ John Fields ชี้ให้เห็นว่า แม้ว่าความเชื่อมั่นซึ่งกันและกัน จะสามารถสร้างมูลค่าเพิ่มในทางเศรษฐกิจ แต่อีกด้านหนึ่งอาจเป็นการตอกย้ำถึงความไม่เท่าเทียมกันในสังคม และนำไปสู่การสร้างเครือข่ายที่ผิดกฎหมายอย่างเช่น เครือข่ายอาชญากรรมได้[iii]

วารสารวิจัยสังคมเล่มนี้ เป็นการรวมบทความที่สำรวจตรวจสอบแนวคิดเรื่องทุนสังคม 4 บท ในบทความแรก "**ทุนทางสังคมในชุมชนเมือง: การปะทะประสานระหว่างทุนเก่าและทุนใหม่ในภาวะวิกฤต**" ซึ่งกนกรัตน์ กิตติวิวัฒน์[1]ได้สังเคราะห์ขึ้นจากวิทยานิพนธ์สังคมวิทยามหาบัณฑิต ที่จัดทำขึ้นในยุคแรกที่สังคมไทยใช้วาทกรรมทุนสังคมในการรับมือกับวิกฤตเศรษฐกิจ โดยกนกรัตน์ ชี้ให้เห็นว่า คนจนเมืองใช้เครือข่ายความสัมพันธ์ ซึ่งกนกรัตน์ เรียกว่าเป็น ทุนสังคมแบบเก่า ร่วมกับทุนสังคมแบบใหม่ที่ได้รับการติดตั้งผ่านโครงการกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคมในการเผชิญกับความยากลำบากทางเศรษฐกิจในชีวิตประจำวันอย่างไร โดยชี้ให้เห็นถึงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของสิ่งที่เรียกว่า ทุนทางสังคม ของคนจนเมือง ในการใช้รับมือกับวิกฤติที่เกิดขึ้นตามวาทกรรมหลักของธนาคารโลก แต่ในขณะเดียวกัน การมีและการใช้ทุนสังคมในชุมชนกลับเป็นการตอกย้ำความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ของผู้มีทุนมากกว่าอยู่ดี นอกจากนี้ ยังเน้นย้ำให้เห็นจุดอ่อนว่า แนวทางการสร้างทุนทางสังคมที่เกิดจากการใช้กองทุน (เพื่อการลงทุนทางสังคม) นี้ อยู่ที่การละเลยชุดของความสัมพันธ์ที่มีอยู่ในชุมชนภายใต้บริบทดังกล่าว การสร้างทุนสังคมจะสำเร็จได้ก็ต่อเมื่อให้ความสำคัญกับสิ่งที่เรียกว่า ทุนสังคมแบบเก่า หรือ เครือข่ายความสัมพันธ์เชิงซ้อนและการมีค่านิยมร่วมกันของชุมชน นั่นเอง

ในบทความต่อมา "**ทุนทางสังคมของชาวคลิตี้ล่าง: การรับมือกับปัญหาจากชุมชนสู่ประชาสังคม**" จีระวรรณ์ บรรเทาทุกข์[2]ได้ชี้ให้เห็นทั้งแง่มุมที่ทุนสังคมถูกกร่อนเซาะอันเนื่องมาจากผลกระทบที่มาจากการปล่อยน้ำหางแร่ตะกั่วของโรงแต่งแร่คลิตี้มากับสายน้ำ และแง่มุมที่ชุมชนกระเหรี่ยงคลิตี้ล่างได้รื้อฟื้นและระดมเครือข่ายความสัมพันธ์ทุนสังคม และทุน

วัฒนธรรม ทั้งภายในชุมชนและเครือข่ายความสัมพันธ์จากภาคประชาสังคม มาใช้ในการรับมือกับความเสี่ยงของชุมชน จนนำมาสู่การรวมตัวและหาทางออกโดยเชื่อมโยงกับภาคประชาสังคมข้างนอกไปพร้อมๆ กัน

หลังจากทบทวนการใช้ประโยชน์จากวาทกรรมทุนสังคมในแง่มุมต่างๆ ผ่านทั้งสองปรากฏการณ์ข้างต้น ในบทความที่ 3 "**วาทกรรมทุนทางสังคม: กระบวนการสร้างแนวคิดและปฏิบัติการในบริบทการพัฒนาของไทย**" ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ[vi] ได้ตรวจสอบ "ทุนทางสังคม" ในฐานะที่เป็นวาทกรรมที่ถูกช่วงชิงอำนาจการให้ความหมายและปฏิบัติการจากหลายภาคส่วนในสังคม ในบทความดังกล่าว ปิ่นวดี ได้ชี้ให้เห็นฐานะการเป็น "วาทกรรมรอง" ของทุนทางสังคมในบริบทการพัฒนาของไทย เมื่อเปรียบเทียบกับการพัฒนาเศรษฐกิจซึ่งเป็นวาทกรรมหลัก หากแต่เมื่อมีหน่วยงานหลักที่ทำหน้าที่กำหนดนโยบายการพัฒนาประเทศอย่าง สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) รับรองวาทกรรมทุนทางสังคม ก็มีคุณูปการให้สามารถสอดแทรกประเด็นการพัฒนาทางสังคม ให้ไปด้วยกันกับการพัฒนาเศรษฐกิจในฐานะวาทกรรมหลัก และทำให้ตัวแสดงระดับรองในการพัฒนา ไม่ว่าจะเป็น NGOs ภาคประชาสังคม หรือชุมชน เข้ามามีส่วนในการนิยาม และท้าทายวาทกรรมหลักมากขึ้น แต่ในขณะเดียวกันการยอมรับวาทกรรมทุนทางสังคมของ สศช. ก็มีส่วนในการช่วงชิงนิยามทุนทางสังคมจากภาคชุมชนมากขึ้น

ในขณะที่สองบทความแรกให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์ทุนสังคมในบริบทของชุมชน และบทความที่ 3 ขยายมุมมองให้เห็นถึงทุนสังคมในบริบทของการพัฒนาของสังคมไทย ในบทความสุดท้าย "**ทุนทางสังคม ณ จุดสิ้นสุดแห่งประวัติศาสตร์:บทสำรวจพรมแดนทางทฤษฎี**" นิธิ เนื่อง

จำนงค์[vii]ได้ทำการทบทวน วิพากษ์วาทกรรมทุนสังคมในเชิงทฤษฎี โดยชี้ให้เห็นว่า วาทกรรมทุนสังคมในแบบโรเบิร์ต พัตนัม ซึ่งกลายเป็นทุนสังคมกระแสหลักที่ธนาคารโลกรับไปเผยแพร่ต่อนั้น ได้ละเลยมิติเรื่องอำนาจ และความไม่เท่าเทียมในสังคม ซึ่งเท่ากับว่า การใช้ประโยชน์ของวาทกรรมทุนสังคม ทั้งในแง่การพัฒนาเศรษฐกิจและการพัฒนาประชาธิปไตย จะไม่ประสบผลสำเร็จ ในการแก้ปัญหาไม่เท่าเทียมกันในสังคม ในส่วนสุดท้ายนิธิย้ำให้เห็นถึงความจำเป็นที่จะต้องศึกษาทุนสังคม โดยเชื่อมโยงกับโครงสร้างอำนาจของสังคมการเมืองในสังคมซึ่งอาจจะเอื้อหรือขัดขวางการพัฒนาทุนสังคมของแต่ละกลุ่ม และควรจะให้ความสนใจถึงศักยภาพของทุนสังคมที่ปรากฏในรูปแบบการมีส่วนร่วมแบบใหม่ และการท้าทายประเด็นการพัฒนาแบบใหม่ๆ ในโลกด้วย

แม้ว่าบทความทั้ง 4 ในวารสารวิจัยสังคมฉบับ "ทุนสังคม" ฉบับนี้อาจจะยังไม่สามารถตรวจสอบแนวคิดทุนทางสังคมได้อย่างสมบูรณ์ แต่คงทำให้เห็นความเคลื่อนไหวในวงวิชาการไทยเรื่องทุนสังคมได้ไม่มากก็น้อย ไม่ว่าจะเป็นในแง่มุมของการใช้/การสร้างวาทกรรมทุนทางสังคมที่ลดทอนมิติทางการเมืองที่สังคมไทยรับวาทกรรมมาจากธนาคารโลก[viii]การเชื่อมต่อทุนทางสังคมของคนจนในบริบทของสังคมไทย รวมไปถึงการตรวจสอบเชิงทฤษฎี

สุดท้ายเพื่อประโยชน์สำหรับผู้อ่านในการติดตามการเคลื่อนไหวทางวิชาการในระดับสากล พบว่า ความสนใจในการศึกษาเรื่องทุนทางสังคมปรากฏในเรื่องของการสร้างเครื่องมือในการวัดและจำแนกประเภท และการวิเคราะห์ความสัมพันธ์เชิงสาเหตุที่กำหนดประสิทธิผล/ด้านตรงกันข้ามของทุนทางสังคม กระบวนการและวิธีการปฏิบัติการเพื่อสร้างหรือปรับปรุง

โครงสร้างทุนสังคม และความพยายามสร้างทฤษฎีที่เป็นที่รับรู้มากขึ้น[ix] และหวังว่า การทบทวนแนวคิดทุนทางสังคมในสังคมไทย ประกอบกับการติดตามความเคลื่อนไหวทางวิชาการในต่างประเทศนี้จะเป็นประโยชน์ในการพัฒนางานวิชาการด้านทุนทางสังคมในประเทศไทยต่อไป

สุรางค์รัตน์ จำเนียรพล

---

[i] โครงการลงทุนเพื่อสังคม (Social Investment Project- SIP) เป็นมาตรการระยะสั้นเพื่อบรรเทาผลกระทบของวิกฤติเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในปี 2540 ดำเนินโดยกระทรวงการคลัง ใช้เงินกู้จากรัฐบาลและองค์กรต่างประเทศ โดยการให้สนับสนุนทางการเงินแก่ส่วนราชการและรัฐวิสาหกิจในกิจกรรมที่กระตุ้นให้เกิดการลงทุนในภาวะวิกฤติ ได้แก่ โครงการที่มีวัตถุประสงค์ในการสร้างโอกาสในการจ้างงาน การขยายการให้บริการทางสาธารณสุข และการปรับปรุงคุณภาพของแรงงาน ส่วนกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม (Social Investment Fund) เป็นหนึ่งในมาตรการระยะยาวเพื่อบรรเทาผลกระทบของวิกฤติเศรษฐกิจ ดำเนินการโดยธนาคารออมสิน โดยใช้เงินกู้ธนาคารโลก (World Bank) SIF มีแนวคิดในการแสวงหาทางออกใหม่ให้แก่สังคม เน้นการเสริมสร้างศักยภาพชุมชน สร้างทุนทางสังคม จึงให้การสนับสนุนทุนโดยตรงแก่โครงการลงทุนขนาดเล็กที่เสริมสร้างขีดความสามารถและความเข้มแข็งของชุมชน โดยชุมชนหรือองค์กรชุมชนที่ได้รับเงินสนับสนุนจะต้องจัดหาเงินสมทบอีกร้อยละ 10 ของค่าใช้จ่ายโครงการทั้งหมด (เรียบเรียงจาก http://www.ryt9.com/s/cabt/255834)

[ii] รายละเอียดโปรดดูใน Portes, Alejandro. 1998. Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. Annual Review of Sociology 24: 1-24

[iii] ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Field, John. 2003. Social Capital. London: Routledge. Chapter 4.

[iv] อาจารย์ประจำคณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

[v] มหาบัณฑิตสาขามานุษยวิทยา ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

[vi] อาจารย์ประจำคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

[vii] ผู้ช่วยบรรณาธิการวารสารสังคมศาสตร์ และนิสิตปริญญาเอก คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

[viii] เป็นข้อวิจารณ์หลักในเรื่องการใช้วาทกรรมทุนทางสังคมของธนาคารโลก รายละเอียดโปรดดูใน Harris, John. 2001. Depoliticizing Development: The World Bank and Social Capital. Delhi: LeftWord Book.

[ix] www.socialcapitalresearch.org/further-research.html

วารสารวิจัยสังคม

Journal of Social Research

ปีที่ 30 ฉบับที่ 1-2 2550 Vol. 30 No.1-2 2007

สารบัญ

หน้า

บทบรรณาธิการ

ทุนทางสังคมในชุมชนเมือง: การปะทะประสานระหว่างทุนเก่าและทุนใหม่ในภาวะวิกฤต 1
กนกรัตน์ กิตติวิวัฒน์

ทุนทางสังคมของชาวคลิตี้ล่าง: การรับมือกับปัญหาจากชุมชนสู่ประชาสังคม 39
จีระวรรณ์ บรรเทาทุกข์

วาทกรรมทุนทางสังคม: กระบวนการสร้างแนวคิดและปฏิบัติการในบริบทการพัฒนาของไทย 68
ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ

ทุนทางสังคม ณ จุดสิ้นสุดแห่งประวัติศาสตร์: บทสำรวจพรมแดนทางทฤษฎี 102
นิธิ เนื่องจำนงค์

ทุนทางสังคมในชุมชนเมือง:
การปะทะประสานระหว่าง ทุนเก่าและทุนใหม่ในภาวะวิกฤต

กนกรัตน์ กิตติวิวัฒน์

เนื้อหาของบทความชิ้นนี้ปรับปรุงมาจากวิทยานิพนธ์ของผู้เขียนในปี 2543 ซึ่งมีความสนใจเป็นเบื้องต้นถึงแนวคิดเรื่อง "ทุนทางสังคม" (social capital) ในสภาวะวิกฤต ในที่นี้หมายถึงการเผชิญกับความยากลำบากในการดำเนินชีวิตประจำวัน โดยศึกษาผ่านกลุ่มคนจนเมือง ซึ่งมีภาพแห่งความทุกข์ยากอยู่ก่อนแล้ว งานชิ้นนี้ทำการศึกษาขณะที่สังคมไทยกำลังประสบกับวิกฤตเศรษฐกิจ (พ.ศ. 2540) โดยมุ่งความสนใจในประเด็นการจัดการกับภาวะความยากลำบากในการดำเนินชีวิตประจำวันผ่านกลไกความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ และปฏิบัติการของความหมายของทุนทางสังคมในมิติของการพัฒนาที่เข้าสู่ชีวิตประจำวันของชุมชน

เนื้อหาในการนำเสนอแบ่งเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนที่หนึ่งทบทวนภาพรวมของงานศึกษาชุมชนเมืองโดยเฉพาะในประเด็นการจัดการเศรษฐกิจในชีวิตประจำวันผ่านระบบความสัมพันธ์ของสมาชิกโดยเน้นงานศึกษาของผู้เขียนเป็นหลัก และส่วนที่สองว่าด้วยปฏิสัมพันธ์ระหว่าง "ทุนเก่า" "ทุนใหม่" โดยทุนเก่าหมายถึงระบบความสัมพันธ์ที่มีอยู่เดิม และทุนใหม่หมายถึงทุนทางสังคมในความหมายของปฏิบัติการงานพัฒนาภายใต้โครงการเพื่อการลงทุนทางสังคม

งานศึกษาทุนทางสังคมในชุมชนเมือง:

งานศึกษาเกี่ยวกับชุมชนเมืองหลายชิ้น ได้สะท้อนให้เห็นเครือข่ายความสัมพันธ์ของชาวชุมชนที่มีลักษณะความสัมพันธ์เชิงซ้อนซึ่งมีความจำเป็นอย่างยิ่งต่อการดำรงชีวิตในสังคมเมือง นอกจากนี้งานศึกษาของผู้เขียน พบว่า ลักษณะความสัมพันธ์ดังกล่าวยังเอื้อต่อการจัดการกองทุนต่างๆที่ไหลกระหน่ำเข้าสู่ชุมชนเมืองในช่วงวิกฤตเศรษฐกิจระลอกที่ผ่านมา

(2540-2541) รวมถึงกองทุนที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อสร้างทุนทางสังคมด้วย แม้ว่าจะมีงานศึกษาชุมชนเมืองจำนวนหนึ่งที่กล่าวถึงความสัมพันธ์ที่มีลักษณะฉาบฉวยและหวังผลประโยชน์อันมีผลทำให้การรวมกลุ่มในมิติต่างๆ เกิดขึ้นไม่ได้ หรือล้มเหลวในที่สุด

งานศึกษาชุมชนแออัดที่ได้รับการกล่าวถึงมากที่สุดชิ้นหนึ่งของ อคิน รพีพัฒน์ เรื่อง ชีวิตและจุดจบของสลัมกรุงเทพฯ เผยแพร่เมื่อ 2518 เสนอว่าสภาพในชุมชนสมาชิกมีความไม่มั่นคงในชีวิตทั้งเรื่องการทำมาหากินและที่อยู่อาศัย มิตรภาพที่บุคคลมีต่อกันจึงเป็นเสมือนเครื่องมือ (instrumental friendship) ในการแสวงหาทรัพยากรทั้งทางวัตถุ สังคม ดังนั้นความสัมพันธ์ของสมาชิกจึงอยู่ภายใต้การตอบแทนผลประโยชน์ของกันและกัน (reciprocity) บนพื้นฐานของ "บุญคุณ" เช่นเดียวกับงานศึกษาของ พรวิศิษฏ์ วรวรรณ ได้สรุปลักษณะความสัมพันธ์ในชุมชนที่ตนศึกษาว่า แม้จะมีการติดต่อกันโดยตรงแต่ความสัมพันธ์เป็นไปอย่างไม่ใกล้ชิด (secondary contact) มีความผิวเผิน ไม่ผูกพันเป็นส่วนตัว เป็นความสัมพันธ์แบบชั่วครั้งชั่วคราว และเป็นเพียงความสัมพันธ์เพียงด้านใดด้านหนึ่ง (segmental) ซึ่งลักษณะเช่นนี้ พรวิศิษฏ์ กล่าวว่าเกิดจากการขาดความไว้วางใจกันและทำให้สมาชิกในชุมชนมีการลงทุนทางสังคมต่ำ สะท้อนถึงความรู้สึกผูกพันในระดับต่ำ (พรวิศิษฏ์ วรวรรณ, 2533: 200-207)

สำหรับงานศึกษาของผู้เขียนในปี 2543 เป็นงานศึกษาเรื่อง การจัดการทุนทางสังคมในชุมชนเมือง โดยมีวัตถุประสงค์ 2 ประการ คือ ประการแรก ศึกษาทุนทางสังคมในมิติของระบบความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนทั้งในยามปกติและเมื่อต้องประสบกับภาวะวิกฤต ประการที่สอง ศึกษาว่าการ

ส่งเสริมให้ ชาวบ้านได้ทำงานร่วมกันในลักษณะกองทุน (กองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม) นำไปสู่การเพิ่มทุนทางสังคมได้อย่างไร

ต้นทุนเดิมของทุนสังคมในชุมชนเมือง

ชุมชนริมทางเป็นหนึ่งในสมาชิกของเครือข่ายออมทรัพย์แห่งหนึ่งในกรุงเทพมหานคร ซึ่งมีทั้งหมด 14 ชุมชน การได้รับงบประมาณหรือทุนต่างๆ ส่วนหนึ่งเนื่องมาจากการเข้าเป็นสมาชิกเครือข่าย (ซึ่งเป็นหลักเกณฑ์เบื้องต้นขององค์กรสนับสนุน) รวมทั้งกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาครั้งนี้

ชุมชนริมทางตั้งอยู่บนที่ดินซึ่งเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐ จึงได้ชื่อว่าเป็นชุมชนประเภทบุกรุก สำหรับประวัติของชุมชนสามารถแบ่งออได้เป็น 3 ช่วง คือ

ช่วงแรก: ประมาณต้น พ.ศ. 2500 และก่อนหน้านั้น (ผู้ย้ายเข้ามากลุ่มแรก 40-50 ปีขึ้นไป)

ช่วงที่สอง: ประมาณ พ.ศ. 2510 ถึง พ.ศ. 2520 (ผู้อยู่ในชุมชน 20-30 ปี)

ช่วงที่สาม: นับตั้งแต่ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา (กลุ่มย้ายเข้ามาอยู่หลังสุด)

การตั้งบ้านเรือนของชาวชุมชนสามารถสะท้อนลักษณะความสัมพันธ์ของชาวชุมชน กล่าวคือ กลุ่มผู้เข้ามาอยู่ช่วงที่สาม ซึ่งเป็นกลุ่มที่มาอยู่หลังสุด จะอยู่บริเวณส่วนหน้าสุดของชุมชน ปรากฏลักษณะการตั้งบ้านเรือนค่อนข้างแออัดไม่เป็นระเบียบ บ้านปลูกอยู่ทั้งสองฝั่งของทางเดิน

เกือบทั้งหมดมาจากภาคอีสาน กลุ่มนี้จะถูกแบ่งแยกจากกลุ่มอื่นอย่างชัดเจน ด้วยคำเรียกแทนว่า "พวกคนลาว" "พวกใต้สะพาน" "คนอื่น"

ความสัมพันธ์ทางสังคมและกลไกเชิงเศรษฐกิจของชาวชุมชนริมทาง

พื้นฐานความสัมพันธ์ของชาวชุมชน:

จากการศึกษาถึงความเป็นมาของชุมชนพบว่า ประชากรในชุมชนริมทางแห่งนี้ แม้จะมีทั้งที่อพยพมาจากต่างจังหวัด และที่มาจากย่านอื่นๆ ในกรุงเทพ แต่โดยมากการเข้ามาอยู่มีลักษณะการชวนกันมาตามสายเครือญาติ คนบ้านเดียวกัน หรือคนรู้จักคุ้นเคยกัน ประกอบกับการเป็นชุมชนเก่าคือมีอายุ 40-50 ปี และลักษณะการตั้งบ้านเรือนที่อยู่ติดกันไม่มีรั้วกั้น ประตูบ้านแต่ละหลังมักเปิดตลอดวัน นอกจากนี้การประสบกับเหตุการณ์ถูกไล่รื้อร่วมกัน ลักษณะดังกล่าวทำให้ชาวบ้านส่วนหนึ่งในชุมชนรู้สึกว่าอย่างน้อยที่สุดพวกเขาก็เป็นคนชุมชนเดียวกัน โดยเฉพาะกลุ่มที่ย้ายเข้ามาช่วงแรกแรกและช่วงที่สอง ส่วนช่วงที่สามที่อยู่ใต้สะพานด้านหน้าชุมชนจะถูกแบ่งแยกผ่านคำเรียกดังข้างต้น

ในการกล่าวถึงความสัมพันธ์ของชาวชุมชนนั้นอาจพิจารณาได้จากการติดต่อสื่อสารที่มีให้เห็นอย่างเป็นปกติในชีวิตประจำวันของชาวชุมชน ที่ความเป็นส่วนตัวถูกจำกัดด้วยลักษณะทางกายภาพ การดำเนินชีวิตประจำวันของชาวชุมชนเริ่มตั้งแต่ตี 4 กว่าๆ จนถึง 2-3 ทุ่มเมื่อสมาชิกส่วนใหญ่กลับจากการทำภารกิจประจำวัน ซึ่งช่วงเวลาดังกล่าวเป็นเวลาที่แต่ละบ้านใช้ทำกิจกรรมส่วนตัว

สำหรับการทำความเข้าใจเรื่องระบบความสัมพันธ์นี้จะพิจารณาจากการจัดสรรประโยชน์ของชาวชุมชนผ่านวิธีการแลกเปลี่ยน ซึ่งแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะคือ

1 การแลกเปลี่ยนทางสังคม (social exchange)

2 การแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ (economic exchange)

โดยที่ Peter Blau ได้ให้ความหมายการแลกเปลี่ยนทั้งสองประเภทไว้ว่า การแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ เป็นการแลกเปลี่ยนที่มีการระบุค่าของสิ่งตอบแทนไว้อย่างชัดเจน พันธะการแลกเปลี่ยนจะดำเนินไปตามสัญญาที่ต้องมีการเจรจาตกลงกันไว้ ส่วนการแลกเปลี่ยนทางสังคมนั้นมักเป็นการแลกเปลี่ยนประโยชน์โดยไม่ได้มีการระบุค่าหรือเงื่อนไขการตอบแทนอย่างตายตัว (unspecified obligation) หากการตอบแทนจะไม่จำกัดรูปแบบ และระยะเวลา โดยที่พันธะการแลกเปลี่ยนจะดำเนินไปตามข้อผูกมัดที่เกิดจากพันธะทางสังคมที่มีต่อกัน ดังนี้

1. **การแลกเปลี่ยนทางสังคม**: การแลกเปลี่ยนประเภทนี้แยกพิจารณาได้ 2 แบบคือ

1.1 <u>การแลกเปลี่ยนที่มีผลตอบแทนจากภายนอก</u> (extrinsic reward)

จากสภาพความเป็นอยู่ของชาวชุมชนที่มีการปลูกบ้านอยู่ใกล้ชิดกันเป็นแนวยาวตามทางรถไฟ ซึ่งเห็นได้ค่อนข้างชัดเจนว่าระหว่างบ้านที่อยู่ใกล้ๆ กันมักมีการให้ความช่วยเหลือกันเล็กๆ น้อยๆ เป็นต้นว่า การหยิบยืมข้าวของเครื่องใช้ต่างๆ โดยเฉพาะแม่บ้านที่มีการหยิบยืมเครื่องครัวกันเป็นประจำ ตั้งแต่การยืมหม้อข้าวหม้อแกง เครื่องปรุง กะปิ น้ำตาล

น้ำปลา กระทั่งยืมไฟจากเตาแก๊สเพื่ออุ่นกับข้าว และรวมถึงการให้กับข้าวและขนมต่างๆ แก่กันในบางมื้อ

สำหรับประเด็นความขัดแย้งที่เกิดจากการไม่ให้ความช่วยเหลือตามความคาดหวังนั้นไม่ค่อยมี ชาวบ้านมักพูดว่า "เราจะไปมาหาสู่กับกลุ่มที่คุ้นๆ กันเท่านั้น การหยิบยืมของกันก็เป็นเรื่องเล็กน้อยไม่ได้ถือว่าเป็นการช่วยเหลือมากมาย" ข้อสังเกตจากการศึกษา พบว่า หากใช้คำว่าการ "พึ่งพากัน" ชาวบ้านมักตอบว่าไม่มี โดยให้เหตุผลว่า คนในนี้จนเหมือนกันหมด เพราะชาวบ้านจะตีความว่า เป็นการพึ่งพากันด้านเศรษฐกิจ การศึกษาต้องใช้วิธีการสังเกตเป็นส่วนใหญ่ สำหรับประเด็นเรื่องความขัดแย้งหรือความผิดหวังที่เกิดจากการไม่ได้รับความช่วยเหลือทางสังคมนี้ที่ไม่มีหรือมีน้อยอาจเป็นเพราะชาวบ้านได้มีการประเมินเป็นเบื้องต้นแล้วว่าบ้านไหนที่เขาพอจะหยิบยืมได้ การยืมจากบ้านที่ตนเองไม่คุ้นเคยเป็นความเสี่ยงต่อความสัมพันธ์และความรู้สึกที่มีต่อกันซึ่งชาวบ้านมักไม่ค่อยทำกันและใช้คำว่า "ไม่สนิทใจ"

ตามที่กล่าวมาทั้งหมดในส่วนนี้ล้วนแต่เป็นการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ภายนอก (extrinsic reward) ซึ่งถือเป็นการแลกเปลี่ยนทางสังคมแบบหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีการแลกเปลี่ยนผลตอบแทนภายใน (intrinsic reward) ซึ่งจะไม่เกี่ยวกับประโยชน์ที่เป็นวัตถุหรือบริการที่ชัดเจนเหมือนที่กล่าวมาข้างต้น แต่จะเกี่ยวกับการรักษาภาพพจน์ของตนเองเพื่อเป็นการทำให้ผู้อื่นรู้สึกกับตนเองในด้านบวกอันจะนำมาซึ่งการคบค้าสมาคมและการแลกเปลี่ยนประโยชน์กันและกันต่อไป

1.2 การแลกเปลี่ยนผลตอบแทนภายใน (intrinsic reward)

สำหรับการแลกเปลี่ยนในแง่นี้ปรากฏค่อนข้างเด่นชัดในเรื่องการปรึกษา และการให้คำปรึกษา ซึ่งได้มีการขยายขอบเขตการพูดคุยจากเพื่อนบ้านใกล้เคียงไปสู่กลุ่มที่ประสบปัญหาเดียวกัน เช่น ผู้ที่กู้เงินจากนายทุนคนเดียวกันหรือแหล่งเดียวกัน ส่วนเรื่องที่มีการให้คำปรึกษานั้นส่วนมากจะเป็นเรื่องทางเศรษฐกิจ และปัญหาครอบครัวซึ่งถือเป็นเรื่องใหญ่

สำหรับปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ ได้แก่ การมีรายได้ไม่เพียงพอกับรายจ่าย ซึ่งถือว่าเป็นเรื่องประจำวันของชาวชุมชน โดยเฉพาะเรื่องการหมุนเวียนเงินกู้และการหาเงินมาส่งดอกเบี้ยที่แต่ละคนเป็นหนี้อยู่อย่างน้อย 2 - 3 แหล่ง มีทั้งการกู้ในและนอกชุมชน การปรึกษาหารือเรื่องดังกล่าวจะมีเป็นประจำเกือบทุกเย็น และถ้าเป็นช่วงต้นเดือนจะคึกคักเป็นพิเศษ คำแนะนำที่ได้มักจะเป็นการให้เอาของไปจำนำ หรือการหยิบยืมคนในชุมชนเพื่อจ่ายให้นายทุนโดยเอาของไปค้ำประกันไว้ก่อน ลักษณะการจัดสรรเงินของชาวชุมชนจึงเป็นแบบการดึงส่วนโน้นมาอุดส่วนนี้ เรื่องหมุนเงินให้ทันถือเป็นเรื่องใหญ่ของชาวบ้าน อันหมายถึง "การมีเครดิต" ซึ่งสำหรับชาวชุมชนถือว่ามีความสำคัญอย่างมาก ดังนั้นการแลกเปลี่ยนคำแนะนำ การปรึกษากันจึงมีความจำเป็นเพื่อหาทางหมุนเงินให้ทันไม่ให้เสียเครดิต บางกรณีก็จนปัญญาที่จะแนะนำให้ไปกู้ยืมคนอื่น เนื่องจากเป็นผู้ที่ชาวบ้านคนอื่นไม่ชอบเพราะติดหนี้แล้วไม่ใช้ ความช่วยเหลือจึงขยายจากการให้คำปรึกษาไปสู่การให้ที่หลบซ่อนตัวขณะที่มีเจ้าหนี้มาทวง ในกรณีนี้จะเป็นการกู้จากนอกชุมชน นอกจากการให้คำปรึกษาแล้วบางคนยังยินดีที่จะไปยืมเงินประธานชุมชนมาให้โดยให้เหตุผลว่าตนเองเป็นคน "เคดี" (หมายถึง เครดิตดี) หากถูกจับได้ก็เลิกเพราะว่าเป็นการโกหก แม้ว่าการกระทำดังกล่าวเป็นการสร้างภาพลักษณ์

ด้านบวกเพื่อแสดงถึงความมีน้ำใจ แต่ทว่าอีกด้านหนึ่งกลับเป็นภาพด้านลบกับอีกคนหนึ่ง ชาวบ้านจึงต้องเลือกที่จะสร้างภาพด้านบวกกับคนที่จะให้ประโยชน์กับตัวเองได้ชัดเจนกว่า ดังนั้นจึงเลือกที่จะทำตามที่ประธานบอก โดยยังคงทำหน้าที่เป็นแต่เพียงที่ปรึกษาแก่ชาวบ้านคนอื่นเท่านั้น การให้คำปรึกษาไม่ใช่มีแต่เรื่องเงินเท่านั้น ยังมีการแนะนำเรื่องงานให้กับเพื่อนบ้านที่ตกงาน

เมื่อพิจารณาความช่วยเหลือของชาวบ้านที่มีต่อกันทั้งสองด้าน ความสัมพันธ์เช่นนี้โดยมากจะเกิดเฉพาะกลุ่มละแวกบ้านที่อยู่ติดกัน หรือกลุ่มผู้ที่ประสบปัญหาแบบเดียวกันหรือใกล้เคียงกัน หากว่าจะพิจารณาถึงเหตุผลของการให้ความช่วยเหลือที่ชาวบ้านกล่าวว่าเป็นเพียงเรื่องเล็กน้อยเหล่านี้ ว่าเป็นการแสดงออกถึงความมีน้ำใจต่อเพื่อนบ้านก็ไม่น่าจะผิดนัก ทว่าหากพิจารณาให้ลึกลงไปอาจเป็นไปได้ว่า การช่วยเหลือซึ่งไม่ทำให้ผู้ที่ช่วยเหลือต้องตกอยู่ในสภาวะเสี่ยงหรือเดือดร้อนจนเกินไป และเขาสามารถคาดหวังถึงอนาคตว่า การแสดงออกถึงการมีน้ำใจของเขาเช่นนี้จะเป็นผลประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับการตอบแทนจากเพื่อนบ้านในอนาคตก็เป็นได้ ลักษณะการสร้างภาพความสัมพันธ์เช่นนี้ ในงานของ พรวิศิษฎ์ วรวรรณ เรียกว่า เป็นการสร้างภาพพจน์เกี่ยวกับตนเองในการแลกเปลี่ยนที่ดี เพื่อสร้างสิ่งที่เรียกว่า "ความถึงดูดใจทางสังคม" ขึ้นในตนเอง หรือจะเรียกว่าเป็นกรสะสมต้นทุนทางสังคมก็คงพอได้

2. **การแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ** (economic exchange):

สำหรับในส่วนการแลกเปลี่ยนเชิงเศรษฐกิจนี้จะพิจารณาในเรื่องการซื้อของเงินเชื่อ และเรื่องการกู้ยืมเงิน ซึ่งทั้งสองประเภทได้แสดงถึง

รูปแบบความสัมพันธ์ที่ทั้ง 2 ฝ่ายมีอำนาจในการต่อรองที่ไม่เท่าเทียมกัน แบ่งการพิจารณาเป็น 2 ประเด็น คือ การซื้อของเงินเชื่อ และการกู้เงิน ดังต่อไปนี้

2.1 <u>การซื้อของเงินเชื่อ</u>:

การซื้อของเงินเชื้อ ในที่นี้หมายถึงเฉพาะการซื้อของจากร้านค้าในชุมชนโดยนำของไปก่อนแล้วมาจ่ายเงินภายหลัง ซึ่งแต่ละร้านก็จะมีลูกค้าประจำของร้านตนเอง การจ่ายเงินหลังจากที่นำของไปแล้ว เป็นการตกลงกันเป็นส่วนตัวระหว่างเจ้าของร้านกับลูกค้าแต่ละรายซึ่งมีกำหนดเวลาจ่ายเงินที่อาจจะตรงหรือไม่ตรงกันก็ได้ โดยมากจะเป็นช่วงสิ้นเดือนหรือต้นเดือนถัดไป สำหรับของที่ซื้อเงินเชื่อในชุมชนมีตั้งแต่ขนมกินเล่นจำพวก ลูกชิ้น ขนมตาล ขนมกล้วย ที่ซื้อจากแม่ค้าย่อย จนถึงข้าวของเครื่องใช้ที่ต้องซื้อจากร้านค้าในชุมชน ได้แก่ ข้าวสาร กะปิ น้ำปลา น้ำมัน น้ำตาล ฯลฯ ซึ่งสินค้าเหล่านี้จะมีราคาแพงกว่าตลาดข้างนอก 2-3 บาท แม้ว่าบางคนจะจ่ายเป็นเงินสดก็ราคาเดียวกัน ชาวบ้านกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า *"ถึงจะแพงกว่าก็ต้องซื้อเพราะบางทีไม่มีเงินสดไปซื้อข้างนอก ในนี้เอาไปก่อนได้พอสิ้นเดือนหรือมีเงินก็ค่อยไปจ่ายแต่ถ้าเป็นหนี้เก่าเยอะเขาก็ไม่ให้เข็น บางทีก็ขอผัดผ่อน ได้บ้าง ไม่ได้บ้าง"*

การซื้อสินค้าเงินเชื่อในชุมชน โดยมากเป็นสินค้าที่มีความจำเป็นต่อการบริโภคในชีวิตประจำวัน ดังนั้น ถ้าจะมีการเบี้ยวไม่จ่ายนั้นหมายความว่าพวกเขาจะต้องลำบากเมื่อมีการขอเชื่อในงวดต่อไป การย้ายร้านก็ทำได้ไม่ง่ายนักเพราะแต่ละร้านก็มีลูกค้าประจำของตนเอง ถ้าหากเปรียบกับแม่ค้ารายย่อยที่ขายขนมเล็กๆ น้อยๆ ซึ่งขายสินค้าที่มีความจำเป็นน้อยกว่าสินค้าในร้าน การเบี้ยวไม่จ่ายเงินจึงทำได้ง่ายกว่าและมักเกิดขึ้นเสมอเนื่องจาก

แม่ค้าเหล่านี้ไม่มีอำนาจต่อรองเท่ากับร้านขายของชำที่ขายของประเภทที่ลูกค้าจำเป็นต้องพึ่งพิง

สำหรับการซื้อสินค้าเงินเชื่อ แม้ว่ามีความไม่เท่าเทียมในฐานะของเจ้าหนี้กับลูกหนี้ ที่มีการเจรจาผัดผ่อนเพื่อขอความเห็นใจจากเจ้าของร้าน แต่ทว่าราคาสินค้าที่ซื้อจากร้านค้าในชุมชนนั้นแพงกว่าข้างนอก จึงถือว่าเป็นการจ่ายดอกเบี้ย และถือเป็นการเอากำไรจากร้านค้าอยู่แล้วจึงเป็นลักษณะการต่อรองที่สมน้ำสมเนื้อ เป็นการแลกเปลี่ยนที่เท่าเทียมกัน

2.2 การกู้เงิน:

เนื่องจากในชุมชนชาวบ้านมีฐานะที่ไม่แตกต่างกันมาก แหล่งกู้ยืมมีความจำกัด การแสวงหาความช่วยเหลือจากแหล่งเงินกู้ภายนอกจึงเป็นเรื่องที่มีความจำเป็นสำหรับผู้ที่มีความเดือดร้อนเร่งด่วน และไม่สามารถแสวงหาความช่วยเหลือจากในชุมชนได้ ดังนั้น ประเด็นเรื่องการกู้เงินนี้แบ่งการพิจารณาออกเป็น 2 ส่วนคือ การกู้เงินภายในชุมชน และการพึ่งพิงภายนอกชุมชน ซึ่งมีทั้งยืมจากญาติต่างจังหวัดและพึ่งแหล่งเงินกู้นอกชุมชน ดังจะกล่าวถึงดังต่อไปนี้

แหล่งเงินทุนภายในชุมชน: แบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ

(1) **แหล่งทุนประเภทชั่วคราว**: แหล่งทุนประเภทนี้ได้แก่ บุคคลทั่วไปที่อาจมีเงินก้อนในช่วงใดช่วงหนึ่ง ซึ่งเงินดังกล่าวอาจได้มาจากการถูกสลากกินแบ่งรัฐบาล หรือถูกหวยใต้ดิน รวมถึงการขายสินค้าหรือทำงานรับจ้างที่ได้ค่าจ้างเป็นเงินก้อน เมื่อชาวบ้านคนอื่นทราบเรื่องก็จะมาขอกู้ ถ้าเจ้าของเงินทนการรบเร้าไม่ไหวก็จะให้กู้ ส่วนเรื่องอัตราดอกเบี้ยและระยะเวลา

การส่งคืนแล้วแต่จะมีการตกลงกันซึ่งก็อยู่ในอัตราร้อยละ 10 – 20 บาท การส่งคืน 3 - 5 วัน บางรายก็มีทรัพย์สินหรือเครื่องประดับมาค้ำประกัน

นอกจากเงินกู้ที่กู้กันเองในชุมชนแล้ว บางส่วนก็ไม่ได้จัดว่าเป็นเงินกู้ เป็นแต่เพียงการหยิบยืมกันซึ่งในส่วนนี้จะเป็นเงินจำนวนไม่มากไม่เกิน 100 บาท และไม่คิดดอกเบี้ย ชาวบ้านกล่าวว่า การยืมแบบนี้มักไม่ค่อยได้คืน พอทวงก็มักโกรธโดยอ้างว่าเป็นเงินนิดหน่อย

อย่างไรก็ตาม การกู้เงินกับชาวบ้านด้วยกันนี้มีความยืดหยุ่นค่อนข้างมาก แต่ทว่าชาวบ้านในชุมชนก็ให้ความสำคัญกับเรื่อง "เครดิต" ค่อนข้างมากเช่นกัน ชาวบ้านมักเรียกย่อว่า "เคดี หรือ เคไม่ดี" โดยที่ชาวชุมชนให้ความหมาย "เคดี" ว่าหมายถึงการเป็นผู้ที่มีความน่าเชื่อถือในเรื่องการจัดการเงินกู้ มีความสามารถในการส่งคืนพร้อมดอกเบี้ยอย่างตรงเวลา หรืออาจยืดหยุ่นได้บ้างที่สำคัญคือต้องส่งคืนไม่โกง เพราะว่าการมี "เคดี หรือไม่ดี" นี้หมายความถึงผลสืบเนื่องที่เขาจะได้รับการช่วยเหลือในด้านอื่นๆ จากชาวบ้านอีกด้วย แม่ค้าในชุมชนมักบ่นว่าพวกที่ติดเงินมักจะโกรธเมื่อถูกทวงหรือตามไปเก็บเงินที่บ้าน เพราะพฤติกรรมดังกล่าวอาจถูกตีความว่า เป็นการประจาน หรือทำให้ลูกหนี้ถูกชาวบ้านคนอื่นมองในด้านลบนั้นหมายถึงการมี "เคไม่ดี" ในสายตาชาวบ้านซึ่งอาจมีผลทำให้การพึ่งพาคนอื่นๆ ในอนาคตเป็นไปอย่างจำกัดลง มาถึงในส่วนนี้อาจจะพอกล่าวเป็นเบื้องต้นได้ว่าชีวิตของชาวชุมชนแห่งนี้ยังคงกลัวการถูกตำหนิจากชาวบ้าน หรือกลัวการถูกมองในแง่ไม่ดีเพราะด้านหนึ่งทำให้การพึ่งพาชาวบ้านคนอื่นทำได้น้อยลง ซึ่งลักษณะเช่นนี้อาจมองได้ว่าพฤติกรรมของชาวชุมชนส่วนหนึ่งยังคงถูกควบคุมด้วยกลไกทางสังคมของชุมชนเอง ซึ่งถือว่าเป็นกลไกภายนอก

(external sanction) มากกว่าจะเกิดจากความรู้สึกรับผิดชอบอย่างแท้จริง (internal sanction)

ที่กล่าวมาทั้งหมดเป็นการแสดงถึงการกู้ยืมเงินกันเองระหว่างชาวบ้านชั่วครั้งชั่วคราว นอกจากนี้ในชุมชนยังมีแหล่งเงินกู้ที่เป็นนายทุนประจำ ซึ่งเป็นชาวบ้านในชุมชนที่มีฐานะค่อนข้างดี

(2) **นายทุนเงินกู้ประจำ**: ในชุมชนจะมีนายทุนที่ชาวบ้านมักพูดถึงเพียงรายเดียวเมื่อถูกถามว่า เวลาเดือดร้อนทำอย่างไร ก็คือประธานชุมชน ซึ่งชาวบ้านเรียกติดปากว่า "ป้า" และชาวบ้านมักพูดถึงว่า เป็นนายทุนเงินกู้ที่ถูกโกงเยอะมาก เพราะไม่ค่อยทวง

การกู้เงินกับ "ป้า" มีตั้งแต่ 100 บาทขึ้นไปจนถึงหลักหมื่น ดอกเบี้ยอยู่ระหว่า 10 -15 บาท ส่วนการชำระคืนจะจ่ายรายวันหรือรายเดือนก็ได้ แต่ส่วนมากชาวบ้านจะส่งรายวัน ด้วยสภาพความสัมพันธ์ที่ผูกโยงกับกลไกเชิงเศรษฐกิจเช่นนี้ทำให้ในชุมชนมีการปฏิสัมพันธ์กันเกือบตลอดทั้งวันตั้งแต่เช้าถึงค่ำ

สำหรับตัวประธาน เมื่อถามถึงอาชีพมักบอกว่าทำอาชีพค้าของเก่าโดยไม่ได้กล่าวถึงการออกเงินกู้ ที่เป็นเช่นนี้อาจเนื่องจากการที่จะบอกว่าตนเองปล่อยเงินกู้นั้นอาจทำให้ภาพการเป็นประธานที่ทำงานเพื่อชาวชุมชน ภาพความซื่อสัตย์ และเข้าวัด (ธรรมกาย) เสมอนั้น ขัดแย้งกับการมีบทบาทการเป็นนายทุนปล่อยเงินกู้ ซึ่งมักถูกให้ค่าเป็นพวกค้ากำไรและหน้าเลือด หลายครั้งที่ชาวบ้านสะท้อนภาพของประธานว่าเป็นคนงก และการที่ไม่ทวงหนี้หรือการปล่อยให้ถูกโกงโดยให้เหตุผลว่าเป็นเรื่องบุญกรรมทำให้ชาวบ้านบางคนพูดลับหลังว่า"ประธานโง่" ทั้งที่การแสดงถึงการผ่อนปรนดังกล่าวอาจจะต้องการลบภาพของการเป็นนายทุนเงินกู้ก็อาจเป็นได้

อย่างไรก็ตาม การมีสองบทบาททั้งการเป็นประธานชุมชน และการเป็นนายทุนเงินกู้รายใหญ่ของชุมชน ทำให้ประธานมีอำนาจในการต่อรองกับชาวบ้านสูงก็เป็นได้

แหล่งความช่วยเหลือเร่งด่วนนอกชุมชน

สำหรับแหล่งความช่วยเหลือภายนอกชุมชน แบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ ต่างจังหวัด หรือนอกแหล่งบริการด้านเงินกู้ และแหล่งความช่วยเหลืออื่นๆ ดังนี้

(1) **แหล่งให้บริการด้านเงินกู้** : การกู้ยืมเงินนอกชุมชนมีทั้งที่กู้ยืมจากญาติพี่น้องต่างจังหวัด และที่กู้จากนายทุนเงินกู้โดยตรง สำหรับการกู้จากนายทุนนอกชุมชนนี้ จะแตกต่างจากที่กู้ภายในชุมชนอย่างมากทั้งในแง่กฎระเบียบที่เคร่งครัด และอัตราดอกเบี้ยที่แพงกว่ามาก ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า "เงินด่วน" หรือ "เงินกู้มอเตอร์ไซค์"

การกู้เงินประเภทนี้ชาวบ้านจะใช้บริการเมื่อมีความต้องการใช้เงินก้อนอย่างเร่งด่วนและไม่สามารถกู้ในชุมชนได้อาจเป็นเพราะเครดิตไม่ดี หรือเงินจำนวนมากเกินกว่าที่ชาวบ้านจะให้ความช่วยเหลือได้ สาเหตุที่ต้องการใช้เงินอาจจะเป็นการนำไปประกันตัวสมาชิกในครอบครัว การนำไปใช้จ่ายงานศพของคนในครอบครัว การนำไปใช้เป็นค่ารักษาพยาบาล ตลอดทั้งนำไปใช้จ่ายประจำวันระหว่างที่ตกงาน

สำหรับวิธีกู้เงินมอเตอร์ไซค์นี้ทำได้โดยการโทรศัพท์ไปติดต่อกับตัวเถ้าแก่ ซึ่งสามารถหาหมายเลขโทรศัพท์ได้จากชาวบ้านที่เคยกู้มาก่อน เมื่อตกลงกับเถ้าแก่เรียบร้อยแล้วก็จะมีคนขี่มอเตอร์ไซค์นำเงินมาส่งให้อย่างรวดเร็ว ผู้ที่นำเงินมาส่งให้จะนำมาให้ถึงในชุมชน เพราะจำเป็นจะต้องรู้จัก

บ้านของลูกหนี้เพื่อการติดตาม สำหรับการส่งคืนจะเป็นการเก็บรายวัน อัตราดอกเบี้ยโดยมากเริ่มต้นจากร้อยละ 40 โดยคิดเพียง 24 วัน ถ้าหากขาดส่งดอกเบี้ยก็จะเพิ่มขึ้นแล้วแต่ตกลงกัน ชาวบ้านในชุมชนทุกคนกล่าวว่า ถ้าไม่มีความจำเป็นก็ไม่มีใครอยากกู้เพราะเสี่ยง และดอกเบี้ยแพงมาก ต้องส่งทุกวัน ถ้าไม่อยู่ต้องแจ้งล่วงหน้า ไม่มีการฝากส่ง เพราะชาวบ้านคนอื่นก็ไม่อยากยุ่งกลัวว่าถ้าคนกู้ไม่อยู่ พวกมอเตอร์ไซค์จะมาเล่นงานตนเอง

เรื่องการหมุนเวียนเงินเป็นลักษณะปกติของคนที่นี่ นอกจากเงินกู้แล้วบางคนยังมีเงินผ่อน รวมทั้งค่าหวยใต้ดินที่ใช้วิธีซื้อแล้วเชื่อไว้ก่อนถ้าถูกก็ใช้วิธีหักถ้าไม่ถูกก็ต้องจ่ายก่อนที่จะแทงงวดต่อไป การจัดสรรเงินของแต่ละครัวเรือนจึงเป็นเรื่องที่มีความสำคัญควบคู่ไปกับการปรึกษาหารือกับเพื่อนบ้าน ดังนั้นในเบื้องต้น การรักษาความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนบ้านหรือคนในชุมชนเอาไว้จึงเป็นสิ่งที่จะช่วยเหลือในยามที่เดือดร้อนได้อย่างมาก โดยเฉพาะในยามที่ต้องต่อรองกับคนนอกชุมชน ความสัมพันธ์ของชาวชุมชนแม้ว่าจะไม่ดีในทุกด้านหรือจำกัดเฉพาะเพื่อนบ้านที่คุ้นเคยกันเท่านั้น แต่อย่างน้อยที่สุดก็พอจะเป็นเกราะบรรเทาการรุกรานจากคนนอกได้บ้างชั่วครั้งชั่วคราว

(2) **การช่วยเหลือจากแหล่งอื่น**: นอกจากอาศัยความสัมพันธ์ส่วนตัวของคนในชุมชนในการพึ่งพาเมื่อเดือดร้อน หรืออาศัยทรัพยากรของกันและกันแล้ว ชาวบ้านจำนวนหนึ่งมักขอความช่วยเหลือจากเครือญาติในต่างจังหวัด ซึ่งแสดงให้เห็นว่ายังคงมีการรักษาเครือข่ายความสัมพันธ์เดิมและสามารถพึ่งพาเมื่อยามเดือดร้อนได้

การอาศัยเงินกู้จากภายนอกเป็นความเสี่ยงที่ผู้เลือกใช้บริการต้องตัดสินใจ และประเมินความสามารถของตนเองในการส่งคืน หากว่าชาว

ชุมชนต้องประสบกับภาวะที่มีความเหลือบ่ากว่าแรงจริงๆ ก็จะหาทางออกโดยไปขอความช่วยเหลือจากนักการเมืองพรรคที่เป็นเจ้าของพื้นที่มานาน แม้ว่าจะมีไม่บ่อยนัก แต่ก็ถือเป็นอีกแหล่งพึ่งพิงอีกแหล่งหนึ่งของชาวชุมชน

การอาศัยบุคคลผู้มีฐานะมีอิทธิพลนอกชุมชนนี้เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นมานาน ซึ่งลักษณะความสัมพันธ์ดังกล่าวค่อนข้างชัดเจนว่าเป็นความสัมพันธ์ที่อาศัยการแลกเปลี่ยนแบบไม่เท่าเทียมกัน และมีลักษณะของการต่างตอบแทนกันและกัน ซึ่งการตอบแทนเป็นเรื่องที่ทั้งสองฝ่ายสามารถคาดหมายได้ว่าตนเองจะต้องปฏิบัติต่อฝ่ายตรงข้ามอย่างไร ดังเช่นชาวบ้านท่านหนึ่งเล่าว่า "มีผู้มีอิทธิพลในเขตนี้ที่ชาวบ้านมักเรียกโดยใช้คำนำหน้าว่า "*เสี่ย*" ภายหลังหันไปมีบทบาททางด้านการเมือง และได้คะแนนเสียงจากชาวชุมชนอย่างท่วมท้น ด้วยเหตุผลว่า"ท่านได้ให้ความช่วยเหลือชาวชุมชนมานมนาน" จึงเป็นเสมือนพันธะที่จะต้องตอบแทน

ความสัมพันธ์เชิงเครือข่ายสังคม: ต้นทุนเดิมของชุมชนเมือง (ทุนเก่า)

เมื่อได้พิจารณาถึงลักษณะความสัมพันธ์ของชาวชุมชนโดยใช้การจัดสรรผลประโยชน์ผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยนเป็นแนวทางในการพิจารณาได้สะท้อนอย่างชัดเจนถึงลักษณะมิติความสัมพันธ์เชิงซ้อนของสมาชิกในชุมชน ทำให้สมาชิกมีรูปแบบการปฏิสัมพันธ์ที่หลากหลายต่อกัน การนำเสนอในส่วนนี้จะพิจารณาเพื่อให้เห็นภาพของความสัมพันธ์ที่มีต่อกันของสมาชิกในเครือข่ายสังคมกลุ่มที่กู้เงินกับประธานชุมชน ซึ่งสมาชิกในเครือข่ายมีลักษณะความสัมพันธ์เชิงซ้อน คือมีหลายบทบาทต่อกัน เป็นต้นว่า เป็นเครือญาติ เป็นเพื่อนบ้าน เป็นลูกหนี้/เจ้าหนี้ เป็นลูกค้า ร่วมถึงการมีกิจกรรมออมทรัพย์ร่วมกัน ลักษณะความสัมพันธ์เชิงซ้อนที่ว่านี้ ทำให้การแสดง

บทบาทของสมาชิกที่มีต่อกันเป็นไปอย่างหลากหลาย ทำให้กระบวนการผูกโยงในเครือข่ายค่อนข้างแน่น

ภาพแสดงความสัมพันธ์ในเครือข่ายสังคม

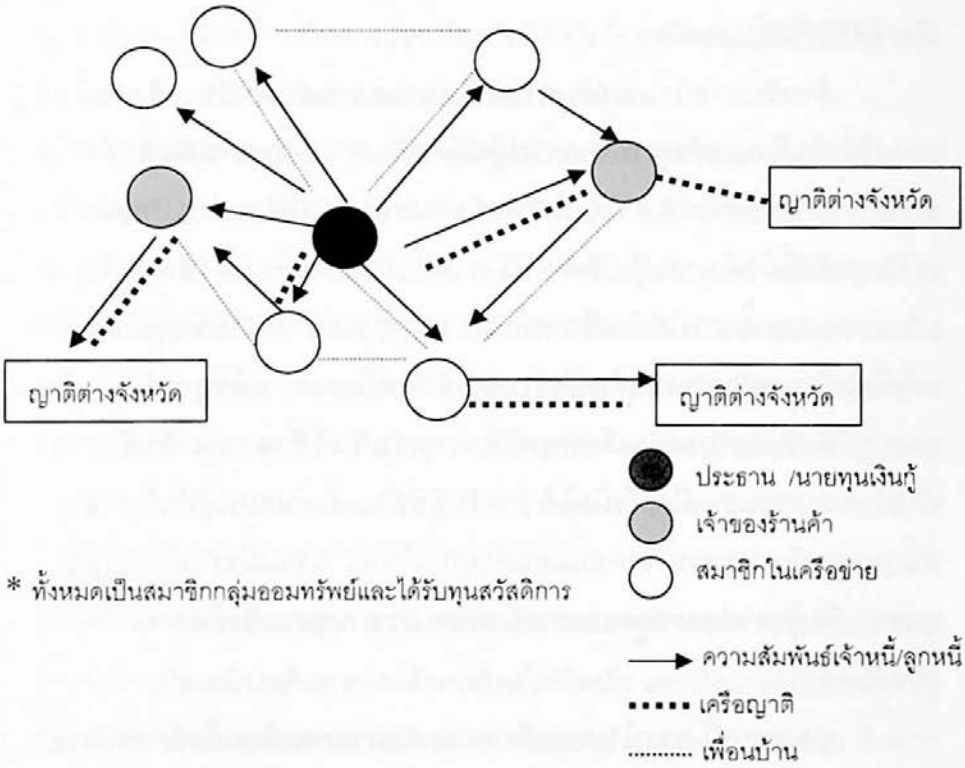

* ทั้งหมดเป็นสมาชิกกลุ่มออมทรัพย์และได้รับทุนสวัสดิการ

จากภาพความสัมพันธ์ดังกล่าว จะเห็นว่าแต่ละคนผูกพันกันด้วยความสัมพันธ์หลายรูปแบบ ทุกคนมีสถานภาพเป็นลูกหนี้ของประธาน ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียม การที่ศูนย์กลางความสัมพันธ์มีตำแหน่งเป็นทั้ง

ประธานชุมชนที่มีอำนาจในการคัดเลือกผู้ที่ได้รับประโยชน์ในกรณีมีกองทุนต่างๆ เข้าสู่ชุมชน พร้อมกับการเป็นเจ้าหนี้ ทำให้ประธานชุมชนอยู่ในฐานะที่มีอำนาจต่อรองสูง ดังนั้นการชักชวนชาวบ้านในเครือข่ายให้เข้าร่วมกิจกรรมของชุมชนจึงทำได้ไม่ลำบาก แม้จะมีการต่อต้านบ้างแต่ชาวบ้านมักเลือกใช้วิธีที่ไม่รุนแรงนัก

สำหรับการนำเสนอในส่วนเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมนี้ ได้แสดงให้เห็นถึงบรรทัดฐานในการปฏิบัติต่อกันตามมิติความสัมพันธ์ต่างๆ ของชาวชุมชนที่มีต่อกัน ความเป็นเพื่อนบ้านหลายกรณีซ้อนทับกับความเป็นเครือญาติ ที่มักมีการปฏิบัติต่อกัน เช่น การแลกเปลี่ยนสิ่งของเครื่องใช้ประจำวัน รวมทั้งการให้คำปรึกษาในเรื่องต่างๆ ระหว่างที่เก็บข้อมูลในชุมชนแห่งนี้ ผู้เขียนพบว่า ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าหนี้และการเป็นลูกหนี้ค่อนข้างปรากฏชัดเจนแทรกอยู่ในเกือบทุกมิติความสัมพันธ์ ซึ่งอาจจะเป็นลักษณะทั่วไปของชาวชุมชนเมืองก็เป็นได้ สำหรับผู้ที่เป็นหนี้หลายคนรู้สึกถึงการเป็นหนี้บุญคุณกับประธาน จึงตอบแทนด้วยการให้ความร่วมมือกับกิจกรรมของชุมชน หรือทำตามการขอความร่วมมือของประธานชุมชนซึ่งมีสถานภาพเป็นเจ้าหนี้

นอกจากนี้ การนำเสนอดังกล่าว สามารถสะท้อนถึงลักษณะของเครือข่ายสังคมที่ไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะอาณาเขต หรือเฉพาะพื้นที่เดียวกันเท่านั้น หากแต่เป็นเครือข่ายของความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกื้อหนุนผูกโยงกันด้วยกลไกความความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีต่อกันในมิติต่างๆ ขณะที่ชาวบ้านจำนวนหนึ่งได้กลับไปแสวงหาความช่วยเหลือจากเครือข่ายสังคมเดิมในต่างจังหวัด หรือกลุ่มที่แสวงหาจากแหล่งอื่นนอกชุมชน ประกอบกับชาวชุมชนส่วนหนึ่งมีค่านิยมในการรักษาภาพพจน์ด้านบวกที่แสดงถึงการเป็นคน

น่าเชื่อถือ ผ่านกลไกการสร้างเครดิตหรือสร้างความน่าเชื่อถือ รวมทั้งการแลกเปลี่ยนที่มีผลตอบแทนภายใน (intrinsic reward) และการแลกเปลี่ยนที่มีผลตอบแทนภายนอก (extrinsic reward) จึงทำให้มีการลงทุนในความสัมพันธ์ระหว่างกัน เพื่อการเก็บเกี่ยวผลตอบแทนในอนาคต ทำให้ความสัมพันธ์ดังกล่าวที่อย่างน้อยที่สุดไม่ได้เป็นไปอย่างชั่วครั้งชั่วคราว ทว่ามีการสร้างพันธะในการตอบแทนต่อกันในระยะยาว

สิ่งที่นำเสนอมาข้างต้น สอดคล้องกับที่ Barnes กล่าวว่า ความสัมพันธ์ทางสังคมได้ก่อให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า "เครือข่ายย่อย" (partial network) ซึ่งในงานศึกษาชิ้นนี้หมายถึง การมีเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมของสมาชิกในชุมชน เป็นความสัมพันธ์ที่หลายเครือข่ายย่อยรวมเป็นเครือข่ายร่วม (total network) ซึ่งเป็นภาพความสัมพันธ์โดยรวมของชาวชุมชนและลักษณะค่านิยมที่ชาวชุมชนมีร่วมกันดังกล่าวเป็นสิ่งที่เกื้อหนุนต่อการดำเนินงานของกองทุนสวัสดิการประเภทต่างๆ ของชาวชุมชนอย่างสำคัญ

หากเราจะกล่าวว่า ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจของชาวชุมชนที่กล่าวข้างต้นว่าเป็นเสมือนต้นทุนทางสังคมก็คงไม่ผิดนัก และมีความสอดคล้องอยู่บ้างกับความหมายของทุนทางสังคมตามทัศนะของ James Coleman ที่กล่าวว่า ทุนทางสังคมเป็นชุดของความสัมพันธ์ (set of relationship) ระหว่างคนอันมีผลมาจากความตั้งใจบนพื้นฐานของความคาดหวังในสิ่งที่ต้องการใช้ร่วมกัน (common) ชุดของการมีค่านิยมร่วมกัน (set of Shared Values) และการมีสำนึกของความไว้วางใจ (sense of Trust) ระหว่างกันเป็นเสมือนโครงสร้างของสังคม (John Field, 2003) เช่นเดียวกับที่อานันท์ กาญจนพันธ์ กล่าวว่าทุนทางสังคมของสังคมไทยอยู่ภายใต้หลักการที่สำคัญ คือ หลักการ

ตอบแทนกัน (reciprocity) และการใช้ประโยชน์ร่วมกัน (communality) ซึ่งในที่นี้อาจจะหมายความถึงเงิน/กองทุนที่ถือเป็นทรัพยากรที่จำเป็นและจำกัดอย่างยิ่งของการดำรงชีวิตในเมือง ซึ่งจะขอกล่าวต่อไป

ทุนใหม่ ภายใต้การลงทุนเพื่อการจัดการทุนทางสังคม (SIF)

การสร้างทุนทางสังคม และการนิยามความหมาย โดยธนาคารโลก (World Bank)

ในทศวรรษ 1990s ธนาคารโลกเริ่มให้ความสนใจประเด็นด้านการพัฒนาสังคม สืบเนื่องจากฉันทามติแห่งวอชิงตันถูกวิพากษ์วิจารณ์ และถูกขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมเรียกร้องว่าควรให้ความสำคัญต่อความเป็นมนุษย์มากยิ่งขึ้น ดังปรากฏเป็นรูปธรรมผ่านการประชุมที่จัดโดยธนาคารโลกอย่างต่อเนื่อง เป็นต้นว่า ปี 1972 มีการจัดประชุมในประเด็น Human Environment เป็นครั้งแรกโดยจัดขึ้นที่ Stockholm ครั้งที่สอง ในปี 1992 ประชุมเรื่อง World Conference on Sustainable Development ที่กรุงริโอเดอจาเนโร และครั้งที่สาม ปี 2002 ที่ กรุงโจฮันเนสเบอร์ก การประชุมแต่ละครั้งล้วนแต่สะท้อนถึงการให้ความสำคัญกับการพัฒนาที่เชื่อมโยงกับประเด็นด้านสังคมและสิ่งแวดล้อมมากขึ้น ท่ามกลางการปรากฏขึ้นของผลพวงจากปัญหาพัฒนาในอดีตและขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมอย่างหลากหลาย จากสภาพดังกล่าวธนาคารโลกจึงได้เพิ่มบทบาทการพัฒนาที่เน้นเรื่องของสิ่งแวดล้อมและสังคมภายใต้นิยามใหม่ว่าด้วยการพัฒนาอย่างยั่งยืน เพื่อทำงานด้านการลดปัญหาความยากจน การจัดการทางเศรษฐกิจ สร้างเครือข่ายทางการเงิน เอกชน และโครงสร้างพื้นฐาน ซึ่งรวมประเด็นทางด้าน

ทุนทางสังคมไว้ด้วย สิ่งเหล่านี้นำสู่การเคลื่อนไหวอย่างเป็นรูปธรรมในปี 1999 คือ ได้มีการจัดทำเอกสารเกี่ยวกับทุนทางสังคม ชื่อ Social Capital: A Multifaceted Perspective[1] จนกระทั่งปี 2002 เกิดยุทธศาสตร์การพัฒนาสังคม มีการประชุมเชิงปฏิบัติการเพื่อทำให้ประเด็นทุนทางสังคม เป็นรูปธรรมมากขึ้นโดย ธนาคารโลกมีทัศนะว่า "การที่ประชาชนมีทุนทางสังคมมากนั้น จะช่วยส่งเสริมให้เศรษฐกิจเจริญรุ่งเรืองขึ้นด้วย สิ่งสำคัญของทุนทางสังคม คือ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์" อย่างไรก็ตาม ข้อที่น่าสังเกตในเบื้องต้นก็คือ แม้จะมีการให้ความสำคัญกับทุนทางสังคมหากแต่เป้าหมายของการพัฒนาก็ยังคงมุ่งเน้นที่การเจริญเติบโตของระบบเศรษฐกิจมากกว่าความมั่นคงในชีวิตของประชาชนอยู่ดี

จากยุทธศาสตร์ดังกล่าว เห็นได้ชัดจากการสนับสนุนเงินทุนอย่างเป็นรูปธรรมของธนาคารโลกเพื่อฟื้นฟูเศรษฐกิจ โดยตั้งกองทุน Social Investment Fund (SIF) ภายใต้แนวคิดทุนสังคม ที่จะนำไปสู่สังคมเข้มแข็ง โดยให้นิยามเป็นกรอบเบื้องต้นว่าประกอบด้วยองค์ประกอบ 5 ประการคือ 1. ฐานทรัพยากร ฐานวัฒนธรรม 2. ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การแบ่งปัน 3. การร่วมมือกันของสมาชิก 4. ทักษะการจัดการร่วมกัน 5. การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน (สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม, 2542)

---

[1] มีการเผยแพร่ทางเว็บไซต์ Http://worldbank.org/poverty/scapital

ประเทศไทย: กองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม
(Social Investment Fund: SIF)

ภายหลังจากที่ประเทศไทยต้องประสบกับภาวะเศรษฐกิจเมื่อปลายปี 2540 รัฐบาลได้รับเงินกู้จากธนาคารโลกเป็นจำนวนเงิน 300 ล้านเหรียญสหรัฐ เพื่อนำมาจัดการภายใต้โครงการลงทุนทางสังคม (Social Investment Project: SIP) โดยจัดแบ่งการดำเนินการเป็น 2 แนวทาง ดังนี้

แนวทางที่ 1 จัดแบ่งให้กับหน่วยงานราชการและรัฐวิสาหกิจเพื่อดำเนินตามโครงการที่มีอยู่แล้วทั้งสิ้น 79 โครงการ ในส่วนนี้เป็นโครงการระยะสั้น (28 เดือน) มีวัตถุประสงค์เพื่อการจ้างงานสร้างรายได้ และบริการด้านสวัสดิการสังคมแก่ผู้มีรายได้น้อย ผู้ด้อยโอกาส และผู้ว่างงาน และแนวทางที่ 2 รัฐบาลมอบหมายให้ธนาคารออมสินเป็นผู้รับผิดชอบ โดยแยกออกเป็น 2 กองทุน คือ การลงทุนเพื่อพัฒนาเมืองในภูมิภาค (Rural Urban Development Fund: RUDF) และกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม (Social Investment Fund: SIF) (สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน, 2542:1-2)

สำหรับงานศึกษาชิ้นนี้ได้ศึกษากองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม (SIF) ซึ่งเป็นโครงการที่ในระยะแรกมีระยะเวลาการดำเนินการทั้งสิ้น 40 เดือน (นับจากวันที่ 23 กรกฎาคม พ.ศ. 2541 เป็นวันที่ธนาคารโลกและรัฐบาลไทยลงนามในสัญญากู้เงิน) มีวัตถุประสงค์ในการบรรเทาผลกระทบทางเศรษฐกิจและสร้างความเข้มแข็งในกับชุมชนทั้งในชนบทและในเมืองเพื่อการฟื้นฟูเศรษฐกิจ และสังคมไปสู่การพึ่งตนเองในระยะยาว ซึ่งทั้งหมดนี้อยู่ภายใต้กรอบคิดเรื่อง "ทุนทางสังคม (Social capital)" อันหมายถึง การให้ความสำคัญกับฐานทรัพยากร และฐานทางวัฒนธรรม ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่

ทักษะการจัดการร่วมกัน และการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน โดย SIF จะให้การสนับสนุนงบประมาณแก่กิจกรรมหรือโครงการที่เสนอโดยองค์กรชุมชน องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น หรือเครือข่ายองค์กรชุมชน โดยพิจารณาตามหลักการเพิ่มทุนทางสังคมเป็นสำคัญ ในช่วงแรกของการเปิดให้เสนอโครงการ (เริ่ม กันยายน 2541) ทาง SIF ได้กำหนดเกณฑ์พิจารณาประเภทของโครงการที่อยู่ในข่ายได้รับการสนับสนุนไว้ 4 เกณฑ์ (เมนู) ดังนี้

เมนูที่ 1 โครงการเพื่อพัฒนาความสามารถและการเรียนรู้ในการพัฒนาอาชีพและเศรษฐกิจชุมชน

เมนูที่ 2 โครงการประเภทจัดสวัสดิการและความปลอดภัยชุมชน

เมนูที่ 3 โครงการด้านการอนุรักษ์และฟื้นฟูสิ่งแวดล้อม ทรัพยากรธรรมชาติและศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่น

เมนูที่ 4 โครงการประเภทพัฒนาเสริมสร้างความสามารถของกลุ่มและเครือข่าย

หลังจากที่ดำเนินโครงการตามเมนู 1 - 4 มาได้ระยะหนึ่ง (กันยายน 2541 – เมษายน 2542) SIF เห็นว่ายังมีกลุ่มเป้าหมายที่เป็นผู้เดือดร้อนต้องการความช่วยเหลือแบบเร่งด่วนอีกเป็นจำนวนมาก ซึ่งไม่สามารถเข้าถึงโครงการตามเมนูที่ 1 - 4 ได้ SIF โดยความเห็นชอบของกระทรวงการคลัง จึงได้จัดโครงการช่วยเหลือแบบเร่งด่วนเพิ่มขึ้นอีก 1 ประเภทภายใต้ชื่อว่า "โครงการจัดสวัสดิการชุมชนเร่งด่วนเพื่อผู้ยากลำบากโดยเครือข่ายองค์กรชุมชน" เป็นเมนูที่ 5 โดยกำหนดช่วงเวลาเสนอโครงการตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน จนถึง 31 ธันวาคม 2542 (เอกสารแนะนำเมนู 5)

สำหรับโครงการในเมนูที่ 5 นี้ มีหลักการดำเนินที่แตกต่างจากเมนูทั้ง 4 ประเภทค่อนข้างชัดเจน กล่าวคือโครงการในเมนูที่ 5 มุ่งให้การช่วยเหลืออย่างเร่งด่วนแก่กลุ่มเป้าหมายที่ได้รับความเดือดร้อน เช่น ครอบครัวที่ประสบความทุกข์ยากเนื่องจากการเสียชีวิตของผู้นำ ผู้สูงอายุหรือคนพิการที่ไม่มีคนดูแล ผู้ติดเชื้อและผู้ได้รับผลกระทบจากผู้ติดเชื้อสตรีที่ยากจน สามีตกงานหรือเสียชีวิตมีภาระจะต้องเลี้ยงดูบุตรและครอบครัว นักเรียนที่ครอบครัวยากจนไม่มีเงินที่จะเรียนหนังสือ คนตกงาน/ว่างงานและผู้ติดยาเสพติดเป็นต้น ซึ่งการดำเนินกิจกรรมเน้นให้เครือข่ายองค์กรชุมชนที่เข้มแข็งเป็นกลไกสำคัญในการบริหารจัดการ ภายใต้เป้าหมายการทำงานที่ว่า ให้การช่วยเหลือผู้ที่ยากลำบากเร่งด่วนโดยที่ผู้ยากลำบากมีการรวมตัวเพื่อแก้ปัญหาร่วมกัน นอกจากนี้ ทั้งผู้ยากลำบากในชุมชนและเครือข่ายองค์กรชุมชนร่วมกันแบ่งปันความช่วยเหลือให้แก่ผู้ยากลำบากอื่นๆ ที่ทุกข์ยากกว่า และมีการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ซึ่งกันและกัน (เอกสารเผยแพร่ "เมนู 5", 2542)

กองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคมในชุมชนริมทาง

ชุมชนริมทางได้รับการสนับสนุนจากกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม โดยผ่านทางกลุ่มออมทรัพย์ซึ่งเป็นสมาชิกของเครือข่ายภายใต้การสนับสนุนของเจ้าหน้าที่สำนักงานพัฒนาชุมชนเมือง (พชม. ซึ่งต่อมาปรับเปลี่ยนเป็นสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชนหรือ พอช.) ในฐานะเป็นองค์กรพี่เลี้ยง

เครือข่ายและชุมชนสมาชิกได้ร่วมกันเขียนโครงการเสนอต่อกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม ในเมนู 5 ว่าด้วยเรื่องการจัดสวัสดิการเร่งด่วนให้กับผู้ยากลำบากในชุมชน ซึ่งแม้ว่าจะสิ้นสุดโครงการแล้ว แต่เครือข่ายและกลุ่ม

ออมทรัพย์ของแต่ละชุมชนยังจะต้องบริหารจัดการให้กองทุนดังกล่าวเกิดความยั่งยืน เพื่อให้สามารถเป็นแหล่งช่วยเหลือชาวชุมชนต่อไปได้ ซึ่งในส่วนนี้โดยหลักการจะดำเนินตามกฎระเบียบที่ตกลงร่วมกันตามมติของเครือข่าย เป็นต้นว่า การแบ่งประเภทกองทุนเป็นกองทุนผู้สูงอายุ/คนพิการ กองทุนการศึกษา และกองทุนอาชีพ ซึ่งแต่ละกองทุนจะมีการกำหนดอัตราการกู้ยืมและดอกเบี้ยเหมือนกัน แต่ยังมีในบางประเด็นที่มีชุมชนมีอิสระในการดำเนินการเอง

บทบาทหน้าที่ของกองทุนสวัสดิการชุมชน (เมนู 5) ในชุมชนริมทาง

การศึกษาปฏิบัติการของกองทุนดังกล่าวจะพิจารณาประเด็นการเพิ่มทุน ในที่นี้จะขอนำเสนอใน 2 ประเด็นคือ

ประเด็นแรก: เรื่องการบรรเทาความเดือดร้อนแก่ชาวบ้านในกลุ่มเป้าหมาย ซึ่งถือเป็นจุดมุ่งหมายสำคัญของกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม เมนู 5 ว่าด้วยเรื่อง "สวัสดิการชุมชนเร่งด่วนเพื่อผู้ยากลำบาก โดยเครือข่ายองค์กรชุมชน" ทั้งนี้หลักการพิจารณาผู้ได้รับความช่วยเหลือซึ่งกองทุนเรียกว่า "กลุ่มผู้ยากลำบาก" นั้น เป็นหน้าที่ของคณะกรรมการในแต่ละชุมชนเป็นผู้คัดเลือกภายใต้หลักการที่ตกลงร่วมกัน ในเบื้องต้นจึงถือว่าเป็นการดำเนินการโดยชุมชนบนฐานที่ว่า คนในชุมชนเดียวกันย่อมทราบข้อมูลดีกว่าคนภายนอก สำหรับกรณีชุมชนริมทาง บทบาทของการคัดเลือกผู้ยากลำบากในแต่ละประเภทเป็นหน้าที่ของประธานชุมชนและเลขานุการชุมชน โดยมีประเภทของกองทุนและผู้ได้รับประโยชน์ดังนี้

1. กองทุนการศึกษา: เมื่อพิจารณากลุ่มเป้าหมายที่ได้รับประโยชน์แม้ว่าในชุมชนจะมีเสียงต่อว่าประธานและกรรมการว่า ให้แต่พรรคพวก

ตนเอง จากการศึกษาพบว่า กรรมการกองทุนสวัสดิการชุมชน ซึ่งดำเนินงานโดยประธานชุมชน และเลขานุการชุมชน เป็นผู้รับผิดชอบ ได้แสดงถึงความพยายามกระจายผู้ได้รับประโยชน์ให้มากที่สุด คือ ในเบื้องต้นจะให้แก่ผู้ที่ไม่เคยได้รับความช่วยเหลือจากแหล่งอื่นมาก่อน ในประเด็นเรื่องพรรคพวกเลขานุการชุมชน กล่าวว่า ได้ให้ทุนการศึกษาประเภทหมุนเวียนแก่น้องสะใภ้ของประธานคนก่อนด้วย ทั้งที่ไม่ค่อยให้ความร่วมมือกับกิจกรรมของชุมชน นอกจากนี้ได้กระจายไปยังท้ายชุมชนที่ไม่เคยเข้าร่วมกิจกรรมของชุมชนเลยเพราะอยู่ไกล แต่หลังจากนั้นทั้งสองกรณีก็เข้ามาร่วมกับกิจกรรมของชุมชนมากขึ้น เช่น เข้ามาออมทรัพย์กับกลุ่ม ซึ่งก็เป็นไปตามการคาดหวังเบื้องต้น

สำหรับประเด็นเรื่องการบรรเทาความเดือดร้อน พบว่า การบริหารจัดการตามมติเครือข่ายซึ่งเชื่อมโยงกับข้อกำหนดของทางกองทุนที่กำหนดให้มีการแบ่งจ่ายเงินเป็น 2 งวด โดยงวดแรกจ่าย 30% และอีก 70% สำหรับงวดสอง ทั้งประเภทเงินให้เปล่าและเงินหมุนเวียน พบว่า การบรรเทาความเดือดร้อนทำได้ในงวดแรกเท่านั้น คือ เงินที่ลงมางวดแรกตรงกับช่วงเปิดเทอมสอง (เดือนตุลาคม 2542) นักเรียนจึงสามารถนำเงินไปเป็นค่าเทอมได้ทัน แต่สำหรับงวดที่สอง (70%) ลงมาภายหลังที่โรงเรียนเปิดเทอมภาคการศึกษาใหม่ไปแล้ว 3 เดือน (เดือนสิงหาคม 2543) ระหว่างที่เงินยังไม่มาชาวบ้านที่เดือดร้อนก็ใช้วิธีเดิม คือการกู้เงินจากนายทุนหรือจากเพื่อนบ้านโดยมีทั้งที่ไม่เสียดอกและเสียดอกร้อยละ 10 - 40 บาท แล้วแต่แหล่งทุน ผู้ที่ไม่เสียดอกนั้นอาจจะยืมจากญาติหรือยืมจากประธานชุมชน และถ้าประธานเห็นว่าเดือดร้อนจริงจึงออกให้ก่อน พอเงินงวดสองลงมาก็หักออก ซึ่งกลุ่มนี้มีเป็นส่วนน้อยไม่เกิน 3 คน ชาวบ้านส่วนใหญ่ต้องกู้จากแหล่งเงินกู้ทั่วไป ดังนั้น

ความล่าช้าของเงินกองทุนในช่วงนั้น ทำให้ชาวบ้านต้องแสวงหาเงินกู้จากแหล่งอื่นเพื่อเป็นการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้า ทำให้เมื่อได้เงินมาจึงเป็นหนี้สองทาง ประกอบกับ เมื่อได้เงินงวดที่สองมาแล้วบางคนนำไปหนี้หรือเอาไปหมุนทำอย่างอื่นแทน

จากข้างต้นจึงอาจกล่าวได้ว่าบทบาทในการบรรเทาความเดือดร้อนของกองทุนการศึกษานั้นมีหน้าที่เพียงช่วงเวลาสั้นๆ คือช่วงที่เงินมางวดแรก 30% เท่านั้น หลังจากนั้นเป็นเรื่องของการสร้างภาระอย่างเลี่ยงไม่ได้หรืออาจมองว่าเป็นเสมือนการสร้างพันธนาการ ยึดโยงชาวบ้านให้เข้ามาร่วมกิจกรรมของชุมชนโดยใช้กลไกการกู้ยืมเป็นเครื่องมือ ซึ่งอาจเป็นเป้าหมายระยะยาวในขณะนั้นที่ผู้เขียนมิอาจคาดเดาถึงผลสำเร็จของกลไกดังกล่าวได้

2. <u>กองทุนอาชีพ</u>: สำหรับกองทุนอาชีพ ในด้านการเข้าถึงกลุ่มเป้าหมายได้กล่าวมาโดยละเอียดแล้วในส่วนของการบริหารจัดการ เมื่อพิจารณาบทบาทของกองทุนในแง่บรรเทาความเดือดร้อน การแบ่งจ่ายเป็นสองงวด โดยแบ่งเป็น 70% และ 30%นั้น เป็นไปอย่างเฉพาะหน้ามาก ชาวบ้านกลุ่มที่ได้ 3,000 บาท กล่าวถึงการแบ่งจ่ายว่า ลงทุนทำขนมขาย 3 วันก็หมดแล้ว บางทีไม่ได้กำไรเงินทุนหมดต้องหากู้จากแหล่งอื่น โดยกู้ทั้งจากกลุ่มออมทรัพย์ และจากแหล่งอื่นเพื่อมาหมุนเวียนใช้จ่ายและส่งคืนในแต่ละเดือน เจ้าของร้านค้าในชุมชนที่ได้ 5,000 บาท กล่าวว่า เงินจำนวนดังกล่าวดีกับคนที่มีกิจการที่มั่นคงอยู่แล้ว เพราะเงินน้อยไม่สามารถนำมาลงทุนหรือตั้งตัวได้ในระยะยาว ดังนั้นการใช้จ่ายเงินในแต่ละงวดจึงเป็นไปอย่างเฉพาะกิจ บทบาทของกองทุนจึงมีอายุเพียง 4 - 5 วัน หลังจากที่เงินลงเท่านั้น แม้ว่ากองทุนจะคาดหวังถึงบทบาทในระยะยาวดังที่ได้กล่าวถึงในส่วนของกองทุนการศึกษาก็ตาม

นอกจากนี้ ชาวบ้านยังมีคำถามถึงดอกผลของกองทุนในกรณีทุนอาชีพ หรือเงินต้นที่ส่งคืนกรณีทุนการศึกษาประเภทหมุนเวียนว่า เมื่อพวกเขาส่งเงินคืนทุกเดือนแล้วเงินจำนวนนี้ไปอยู่ที่ไหน แน่นอนว่าเป็นเรื่องที่ชาวบ้านต้องสงสัย ชาวบ้านบางส่วนเห็นว่าน่าจะมีการหมุนเวียนกลับมาให้กู้ได้อีกเรื่อยๆ เพราะการกู้ยืมเงินเป็นของคู่กับชาวชุมชน และการกู้ได้ในอัตราดอกเบี้ยถูกจะบรรเทาความเดือดร้อนและความเสี่ยงของชาวชุมชนได้มาก เนื่องจากการกู้เงินนอกชุมชนบางกรณีอันตรายมากโดยเฉพาะในกรณี "เงินด่วน" หรือ "เงินมอเตอร์ไซค์"

3. <u>กองทุนผู้สูงอายุ</u>: สำหรับกองทุนนี้ด้านการบริหารจัดการและกลุ่มผู้ได้รับประโยชน์ตามที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่า ชาวบ้านในชุมชนยอมรับหลักเกณฑ์เป็นเบื้องต้นร่วมกัน ว่าต้องเป็นผู้ที่มีอายุ 60 ปีขึ้นไปและอยู่ในชุมชนมาอย่างน้อย 1 ปี แต่ขณะนั้นมีปัญหาอยู่ที่จำนวนผู้ได้รับประโยชน์จำกัดอยู่แค่ 27 คน (แม้ว่าที่ผ่านมาจะมีผู้สูงอายุที่ได้รับความช่วยเหลือจากกองทุนเสียชีวิตไปแล้วหนึ่งราย แต่ก็ยังไม่มีการจัดการให้คนอื่นเข้ามาสวมสิทธิ์แทน) ทั้งนี้ในระยะเริ่มต้นอาจถือเป็นข้อจำกัดของการจัดการกองทุนที่ยังไม่สอดรับกับจำนวนผู้สูงอายุที่มีเพิ่มขึ้น และขณะนั้นกรรมการผู้จัดการกองทุนยังไม่ได้มีการคิดถึงเรื่องการขยายผลของกองทุนว่าจะเป็นไปได้หรือไม่/อย่างไร และอาจเห็นว่ายังไม่มีความจำเป็น

เนื่องจากกฎเกณฑ์กำหนดคุณสมบัติผู้รับประโยชน์ที่ชัดเจนจึงทำให้ไม่มีปัญหามากนัก ทว่าด้วยข้อกำหนดดังกล่าวไม่ว่าคนจนมาก หรือจนน้อยก็จะได้รับความช่วยเหลือเหมือนกันหมด ในส่วนนี้ผู้เขียนมองว่าแม้จะเป็นสวัสดิการพื้นฐานให้แก่ชาวชุมชน แต่ไม่ได้ทำให้เกิดความรู้สึกเสียสละระหว่างผู้สูงอายุด้วยกัน เพราะบางคนกล่าวว่าแม้ว่าจะอยู่กับลูกหลานซึ่งให้

เงินบ้าง แต่ตนเองอายุถึงก็น่าจะได้เหมือนคนอื่น การกำหนดเกณฑ์ดังกล่าว กรรมการให้เหตุผลว่า "เป็นการป้องกันไม่ให้ชาวบ้านตำหนิกรรมการว่าลำเอียง" ลักษณะดังที่ว่านี้ได้สะท้อนความสัมพันธ์บางอย่างในชุมชนที่ดูภายนอกเหมือนไม่สนใจกัน ทว่าอีกด้านหนึ่งภายใต้ความสัมพันธ์ดังกล่าวแฝงไว้ด้วยกระบวนการตรวจสอบความเป็นธรรมของการดำเนินงานของกรรมการชุมชน จากการสอบถามหลายครั้ง กรรมการบางท่านบ่นว่ากลัวชาวบ้านจะว่าตำหนิ และประเด็นดังกล่าวเป็นสิ่งที่ทำให้ชาวบ้านรู้สึกร่วมกันว่า เมื่อเข้าเกณฑ์ก็ควรได้เหมือนๆ กันโดยใช้วิธีการบอกต่อ และพูดคุยปรึกษากัน บางกรณีตั้งข้อสงสัยถึงคนที่ไม่ได้แล้วพากันไปบอกกับกรรมการ เพราะการสำรวจกรรมการจะใช้วิธีเดินไปสำรวจตามบ้าน ซึ่งบางคนอาจตกหล่นได้

ประเด็นที่สอง : ด้านความสัมพันธ์ระหว่างกรรมการชุมชน กรรมการกลุ่มออมทรัพย์ และชาวบ้านในชุมชนเข้าโดยคาดหมายให้เกิดทำงานร่วมกัน รู้จักคุ้นเคยกันมากขึ้น

ในส่วนนี้มีความชัดเจน คือ ในตอนแรกที่เข้ามาทำการศึกษาจะเห็นว่าเป็นช่องว่างของโครงการ แต่ทว่าด้วยเงื่อนไขที่ชุมชนกำหนดขึ้นมาอย่างไม่เป็นทางการ ภายใต้ระบบความสัมพันธ์ซึ่งวางอยู่บนพื้นฐานที่ความไว้วางใจกันและกันมีน้อย กระบวนการตรวจสอบและการป้องกันจึงเป็นไปอย่างเข้มข้น บางครั้งอาจมองได้ว่าเป็นกระบวนการที่แข็งจนเกินไป

แม้ว่าภายใต้โครงการสวัสดิการชุมชนนี้เครือข่ายไม่ได้ระบุลงไปอย่างชัดเจนว่าผู้ที่จะได้รับประโยชน์จะเจาะจงเฉพาะสมาชิกกลุ่มออมทรัพย์ก็ตาม แต่ในทางปฏิบัติสำหรับชุมชนริมทางแห่งนี้ จะมีการบอกอย่างไม่เป็นทางการว่า "เราไม่ได้จำกัดผู้รับประโยชน์เฉพาะผู้ที่เป็นสมาชิกกลุ่ม

ออมทรัพย์เท่านั้น ทั้งที่ความจริงน่าจะเป็นเช่นนั้น เพราะเงินได้มาจากการมีกลุ่มออมทรัพย์ ดังนั้นผู้ที่ได้รับความช่วยเหลือจากกองทุนจึงน่าจะเข้ามาเป็นสมาชิกกับทางกลุ่ม" ซึ่งเป็นวิธีการชักชวนทางอ้อมทั้งจากกรรมการชุมชนและกรรมการเครือข่าย ในส่วนนี้กรรมการชุมชนริมทาง กล่าวว่า "ทางเราจะชักชวนเฉยๆ กับทุกคนที่ยังไม่เป็นสมาชิกออมทรัพย์ที่ได้ทุนการศึกษาแบบได้เปล่าและกับกลุ่มคนชรา แต่จะชักชวนกึ่งบังคับกับผู้ที่ไม่ได้เป็นสมาชิกออมทรัพย์ที่ได้รับความช่วยเหลือประเภททุนการศึกษาแบบหมุนเวียนและทุนอาชีพ เพราะกลุ่มนี้ต้องส่งคืน" ดังนั้นจะเห็นว่าการกระจายผู้รับประโยชน์ได้มากและกว้างก็เท่ากับแนวโน้มของผู้ที่จะเข้ามาเป็นสมาชิกกลุ่มออมทรัพย์เพิ่มขึ้นซึ่งอาจหมายถึงการเข้าร่วมกับกิจกรรมของชุมชนที่อาจจะเพิ่มขึ้นด้วย ในขณะนั้นชุมชนริมทางมีสมาชิกกลุ่มออมทรัพย์ 155 คน จากเดิมเมื่อเริ่มก่อตั้งมี 30 คน มีหลายคนที่หลังจากได้รับความช่วยเหลือจากกองทุนแล้วเข้ามาร่วมกิจกรรมของชุมชนมากขึ้น เป็นต้นว่าการทำบุญปีใหม่ หรือการร่วมชุมนุม ซึ่งแต่ก่อนไม่เคยเข้ามาร่วมเลย ซึ่งลักษณะดังกล่าวอาจเรียกได้ว่าเป็นกระบวนการเบื้องต้นที่ดึงคนเข้าสู่กิจกรรมของชุมชนได้ระดับหนึ่ง

จากลักษณะดังกล่าวได้สะท้อนถึงค่านิยมในชุมชนที่ยังคงมีอยู่ นั่นก็คือเรื่องของการตอบแทนกันและกัน หรือการสำนึกในบุญคุณ ดังที่ชาวบ้านหลายคนกล่าวถึงภาวะการเป็นหนี้กับประธานจำนวนมาก แต่ประธานไม่เคยทวงมิหนำซ้ำยังให้ความช่วยเหลือครอบครัวโดยให้สวัสดิการด้านต่างๆ อีก และในเมื่อประธานขอความร่วมมือมาเราก็น่าจะให้ความร่วมมือ "ยกตัวอย่างเช่นการขอความร่วมมือให้ไปร่วมชุมนุมกับสลัม 4 ภาค หรือกิจกรรมตามประเพณีต่างๆ ซึ่งมักได้รับความร่วมมือเป็นอย่างดี"

ประธานชุมชน กล่าวว่า "การเข้าเป็นสมาชิกเครือข่ายหรือการที่มีหน่วยงานต่างๆ เข้ามากระตุ้นให้ชุมชนมีกิจกรรม ชุมชนก็มีการเคลื่อนไหว ถ้าอยู่กันตามลำพังเหมือนเมื่อก่อนต่างคนต่างอยู่ เดี๋ยวนี้ทุกๆ วันที่ 15 –16 ของทุกเดือน คนแก่ในชุมชนก็เดินมารับเงินผู้สูงอายุ และทุกเสาร์/อาทิตย์แรกของเดือน ชาวบ้านรู้กันว่าต้องมาส่งเงินออมทรัพย์ เงินการศึกษา เงินอาชีพ และเงินกู้มิยาซาวา อย่างน้อยก็พอจะเห็นหน้ากันมากกว่าแต่ก่อน พวกพี่น้องประธานคนก่อนพอให้เงินทุนการศึกษากับลูก เขาก็เข้ามาเป็นสมาชิกกลุ่มออมทรัพย์ แต่บางคนที่ไม่ให้ความร่วมมือก็มี ซึ่งก็เป็นเรื่องปกติ"

แม้ว่าตัวผู้นำจะมองว่าเป็นเรื่องที่ดี แต่ตรงกันข้ามชาวบ้านส่วนหนึ่งกลับมองเพียงว่าเป็นการเพิ่มภาระหนี้สินให้กับพวกตน ขณะที่อีกด้านหนึ่งก็ยอมรับว่าถ้ามีอีกก็จะกู้เพราะดอกเบี้ยถูก ที่ไม่ดีเพราะมีน้อยไม่พอต้องหาจากแหล่งอื่นเพิ่ม การกล่าวเช่นนี้ได้สะท้อนการดำเนินชีวิตของคนจนเมืองที่ปัญหาเรื่องเงิน แหล่งกู้ยืม ดอกเบี้ย และการหมุนเงิน เป็นเรื่องที่มีความสำคัญ ซึ่งอาจเป็นผลสืบเนื่องมาจากภาวะการทำงานที่ได้ค่าตอบแทนต่ำ หากแต่ต้องดำเนินชีวิตอยู่ท่ามกลางวิถีแห่งการบริโภคในสังคมเมือง สภาวะความไม่สมดุลดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นได้จากการดำเนินชีวิตประจำวันที่นิยมการซื้อสินค้า/เครื่องใช้ไฟฟ้าเงินผ่อน หรือการเสี่ยงโชค ครั้งหนึ่งชาวบ้านที่คุ้นเคยกัน บอกกับผู้เขียนว่า"*ถ้างวดนี้ถูกหวยจะพาไปเลี้ยง ไก่ย่าง เซสเตอร์กริลล์*" อาจกล่าวเป็นเบื้องต้นได้ว่ากระบวนการสร้างความลักลั่นระหว่าง "การพัฒนาสู่สังคมบริโภคนิยมพร้อมกับผลิตคนจน" เช่นนี้เป็นผลพวกอันสำคัญที่เกิดจากการพัฒนาประเทศที่ผ่านมา และอาจจะรุนแรงขึ้นในปัจจุบัน หากคนจนหมายถึงคนที่มีเงินไม่พอกับความต้องการบริโภค

ปฏิสัมพันธ์ระหว่าง "ทุนเก่า" กับ "ทุนใหม่" ภายใต้ความสัมพันธ์เชิงเครือข่ายในชีวิตประจำวัน

จากที่กล่าวมาทั้งหมดคงพอจะสะท้อนให้เห็นภาพการดำเนินชีวิตของชาวชุมชนริมทาง ซึ่งเป็นชุมชนในเขตชานเมืองของกรุงเทพฯ ได้บ้างพอสมควร ทั้งในแง่ชีวิตความเป็นอยู่และความสัมพันธ์ของชาวชุมชน ตลอดทั้งการช่วยเหลือจากหน่วยงานต่างๆ ที่เข้ามามีบทบาทมากบ้างน้อยบ้างในชุมชน ซึ่งบทบาทดังกล่าวได้ทำให้ชุมชนมีความคึกคักอย่างมากโดยเฉพาะในช่วงตั้งแต่ พ.ศ. 2541 เป็นต้นมา ไม่ว่าจะเป็นการเกิดขึ้นของกลุ่มออมทรัพย์ กองทุนสวัสดิการ (กองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม เมนู 5) แม้กระทั่งเงินกู้มิยาซาวาซึ่งมีหลายก้อนและหลายหน่วยงานที่รับผิดชอบอยู่ สำหรับเงินที่เข้ามาในชุมชนแห่งนี้ส่วนหนึ่งเป็นเงินที่ผ่านมาทางทางเครือข่ายกลุ่มออมทรัพย์ที่ชุมชนริมทางเป็นสมาชิกอยู่

แม้ว่าเงินทุกก้อนจะมีจุดประสงค์หลักเดียวกัน คือ การบรรเทาความเดือดร้อน เพิ่มศักยภาพในการจัดการโดยมีเป้าหมายระยะยาวเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชน แต่มีวิธีการที่ต่างกัน เช่น กลุ่มออมทรัพย์ มีเพื่อให้เกิดการออมและให้สมาชิกมีเงินกู้ในอัตราดอกเบี้ยต่ำ เงินมิยาซาวา เพื่อปลดหนี้นอกระบบ และกองทุนสวัสดิการ (กองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม เมนู 5) เน้นเรื่องการจัดสวัสดิการความช่วยเหลือให้กับผู้ยากลำบากในชุมชน หรือเพื่อบรรเทาความเดือดร้อนอันสืบเนื่องมาจากภาวะวิกฤตที่ รวมทั้งการคาดหวังต่อการบริหารจัดการของชาวบ้านซึ่งถูกนิยามว่าเป็นการเพิ่มทุนทางสังคม

อย่างไรก็ตาม แม้จะมีโครงการความช่วยเหลือต่างๆ เข้ามาในชุมชนแห่งนี้ พร้อมกับการเพิ่มศักยภาพของชาวชุมชนผ่านการบริหารจัดการ ทว่า

อีกด้านหนึ่งของการดำเนินชีวิตประจำวันของชาวชุมชนยังคงมีการพึ่งพาการกู้เงินนอกระบบ ไม่ว่าจะเป็นการกู้มาเพื่อเป็นค่าเทอม การลงทุนทำการค้า หรือค่ารักษาพยาบาล ตลอดจนค่าใช้จ่ายจิปาถะตามวิถีชีวิตแบบเมือง ซึ่งสิ่งเหล่านี้ล้วนแต่ต้องอาศัยความความสัมพันธ์เชิงการแลกเปลี่ยนระหว่างเพื่อนบ้านในยามเดือดร้อน เช่น การให้ที่หลบซ่อนเมื่อถูกเจ้าหนี้ภายนอกเข้ามาทวง การพึ่งพาเงินในยามเจ็บป่วย การฝากดูแลลูก ตลอดทั้งการหยิบยืมเงินโดยมีของค้ำประกัน สิ่งต่างๆ เหล่านี้ล้วนแต่เป็นวิถีชีวิตของชาวชุมชนที่สะท้อนให้เห็นผ่านการดำเนินชีวิตในแต่ละวัน หรือเรียกได้ว่าเป็นต้นทุนเดิมที่คนในชุมชนเมืองเล็กๆ แห่งนี้พอจะมีให้เห็นอยู่บ้าง แม้ว่าอาจจะไม่ใช่ต้นทุนในความหมายที่จะนำพาชุมชนไปสู่ความเข้มแข็งก็ตาม และคงไม่เข้มข้นเหมือนสังคมชนบทที่ผูกโยงกันด้วยกลไกเชิงประเพณี การมีฐานทรัพยากรและเครือข่ายความสัมพันธ์ที่โยงยึดกันมาเป็นเวลานาน ขณะที่ทุนทางสังคมของชาวชุมชนเมืองสะสมผ่านการมีประสบการณ์ความยากลำบากในการดำเนินชีวิตร่วมกัน พื้นฐานการผูกโยงจึงเป็นเรื่องของผลประโยชน์เพื่อความอยู่รอดของแต่ละชีวิต แต่ละครอบครัว แต่ละชุมชนที่ประสบกับวิกฤตกรรมสิทธิ์ในที่อยู่อาศัยที่ต่างกัน

ความสัมพันธ์เช่นว่านี้ แม้ว่าจะเปรียบเสมือนตาข่ายรองรับแรงกระแทก[2]ได้บ้างก็คงเป็นเพียงตาข่ายที่หย่อนต่ำจนเกือบจะติดพื้น แต่ที่สำคัญหากจะพิจารณาตาข่ายนี้ในฐานะตัวของมันเองมีระบบการจัดการแบบไม่เป็นทางการแฝงอยู่ เป็นการจัดการเชิงชีวิตประจำวันที่อาศัยความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นกลไกควบคุมเช่นนี้ แง่หนึ่งอาจมองว่าเป็นเรื่อง

---

[2] Social Safety Net หรือเครือข่ายทางสังคม

ธรรมดา แต่อีกด้านหนึ่งถ้าพิจารณาควบคู่กับกิจกรรมต่างๆ ที่มีเข้ามาในชุมชนทำให้ชุมชนเกิดชีวิตชีวาขึ้น ไม่ว่าจะเป็นกองทุนสวัสดิการชุมชนของกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม กลุ่มออมทรัพย์หรือเงินมิยาซาวาตลอดจนกิจกรรมอื่นๆ หากหลายฝ่ายมองว่ากิจกรรมเหล่านี้ได้ให้ประโยชน์กับชาวบ้านเป็นการช่วยเหลือชาวชุมชนแต่เพียงอย่างเดียว ก็ไม่ต่างอะไรจากการมองแบบสงเคราะห์แม้ว่าจะเน้นให้มีกระบวนการของประชาชนก็ตาม ทว่าถ้ามองอีกด้านหนึ่ง เป็นการให้ความสำคัญกับการจัดการเชิงชีวิตประจำวันของชาวบ้าน ซึ่งถือเป็น ต้นทุนความสัมพันธ์เดิมที่ชาวบ้านมีอยู่เดิม และมีส่วนอย่างสำคัญในการทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยหล่อเลี้ยงให้กองทุนเหล่านี้ดำรงอยู่ได้ด้วยกระบวนการหมุนเวียนเงินในกระเป๋าเพื่อส่งคืน เพราะในระหว่างศึกษาอยู่นั้น การส่งคืนยังมีอยู่แม้ว่าเงินที่ได้มาจะหมดนานแล้ว ทั้งนี้การส่งเงินคืนของชาวบ้านบางคนจะตระหนักเพียงแค่การมีสัญญาต่อกันระหว่างตนเองกับกองทุน (ซึ่งอาจหมายถึงประธานชุมชนในขณะนั้นเท่านั้น) หรือมองว่าการส่งคืนเป็นเสมือนการสร้างความน่าเชื่อถือให้แก่ตนเองเพื่อที่ว่าต่อไปถ้ามีอีกเขาต้องเป็นคนหนึ่งที่มีสิทธิ์ในกองทุนดังกล่าว

จากการศึกษาขอนำเสนอข้อค้นพบใน 2 ประเด็น ดังนี้

1. การมีเครือข่ายความสัมพันธ์เชิงซ้อน ปฏิบัติการระหว่างปัจเจกผ่านการตอบแทนกันและการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ต่อกันในการดำเนินกิจกรรมเชิงเศรษฐกิจประจำวัน ถือเป็นต้นทุนเดิมในการประกันความเสี่ยงของชาวชุมชนเมือง ซึ่งทุนทางทางสังคมในงานศึกษาชิ้นนี้ไม่ได้หมายความเฉพาะความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละ เท่านั้นหากแต่กินความหมายครอบคลุมการมีอุดมการณ์บางอย่างร่วมกัน นั้นคือ การมีเครดิตที่ดีและเป็นผู้น่าเชื่อถือเรื่องการจัดการเงิน ซึ่งพบว่าค่านิยมดังกล่าวมีผลต่อการสนับสนุนการดำรง

อยู่ของกองทุน ทั้งนี้อุดมการณ์หรือค่านิยมร่วมของแต่ละชุมชนในแต่ละพื้นที่อาจจะมีแตกต่างกันไป ในบางพื้นที่ที่ยากลำบากกลไกเชิงอุปถัมภ์อาจจะมีความจำเป็น เนื่องจากเป็นกลไกหนึ่งที่ทำให้ผู้ยากไร้รอดพ้นจากวิกฤตหากแต่การเพิ่มทุนกลับไปอยู่ที่ตัวปัจเจกผู้ให้การอุปถัมภ์

2. ทุนทางสังคมที่อาศัยปัจจัยภายนอกอย่างเดียว (ทุนทางสังคมของปฏิบัติการงานพัฒนาภายใต้การนิยามความหมายใหม่) เกิดขึ้นได้ยากและอาจล้มเหลว หากละเลยต้นทุนเดิม นั้นคือ ความสัมพันธ์ของชุมชน ซึ่งเกิดจากการใช้และสะสมผ่านกิจกรรมในชีวิตประจำวันอย่างหลากหลาย (งานชิ้นนี้เสนอเฉพาะมิติของชุมชนเมืองโดยที่เรื่องเศรษฐกิจเป็นประเด็นที่พบได้ชัดเจนที่สุด) การคิดเพียงใช้กองทุนเพื่อสร้างทุนจึงเป็นเพียงการคิดที่ปรารถนาดี หากแต่ผิวเผิน แบนราบขาดบริบท และจะสำเร็จไม่ได้หากขาดเครือข่ายความสัมพันธ์เชิงซ้อนและการมีค่านิยมร่วมกันบางประการซึ่งแต่ละชุมชนอาจจะแตกต่างกันไป เป็นต้นว่า ค่านิยมเรื่องอาสาสมัครอาจใช้ได้ดีในสังคมตะวันตกแต่อาจจะมีข้อจำกัดในบางแห่งจึงต้องอาศัยอุดมการณ์อื่นประกอบ เช่น ในงานศึกษาชิ้นนี้พบว่าการเข้าร่วมกิจกรรมของชุมชนเป็นการแสดงการมีส่วนร่วมที่ต้องแลกมาด้วยการได้รับความช่วยเหลือประเภทต่างๆ หรือการมีภาพลักษณ์ที่ดีต่อชาวชุมชนด้วยกันอันนำไปสู่การสร้างความสัมพันธ์มิติอื่นๆ ต่อไป ซึ่งเป็นเสมือนเครื่องประกันความเสี่ยงเมื่อวันหนึ่งอาจจะต้องประสบกับสภาวะยากลำบากซึ่งเกิดขึ้นเป็นปกติ

รายการอ้างอิง

กองทุนเพื่อสังคม, สำนักงาน ธนาคารออมสิน .**โครงการจัดสวัสดิการชุมชนเร่งด่วนเพื่อผู้ยากลำบาก โดยเครือข่ายองค์กรชุมชน**, เอกสารแนะนำโครงการ.กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน, มปป.

_____. **ชุมชนเข้มแข็งทุนทางสังคมของไทย**. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน, 2541.

_____. **สรุปการสัมมนาร่วมระหว่างคณะกรรมการบริหารกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม (กองทุนชุมชน) และคณะกรรมการภาคกรุงเทพและปริมณฑล ภาคตะวันออก ภาคตะวันตก**, เอกสารสรุปการสัมมนา. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน, 2543.

คณะติดตามและประเมินผลส่วนกลาง. **รายงานติดตามประเมินผลโครงการที่ได้รับการสนับสนุนจากกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม เมนู 1-4 1 เมษายน 2542-31 มีนาคม 2543**, เอกสารสรุปผลและติดตามโครงการ. มปท, 2543.

_____.คณะติดตามและประเมินผลส่วนกลาง. **รายงานสรุปติดตามและประเมินผลกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม 1 เมษายน-30 มิถุนายน 2542** (ฉบับสมบูรณ์), เอกสารสรุปผลและติดตามโครงการ. มปท, 2542.

_____. คณะติดตามและประเมินผลส่วนกลาง. **รายงานสรุปติดตามและประเมินผลกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม 1 กรกฎาคม-**

30 กันยายน 2542 (ฉบับสมบูรณ์), เอกสารสรุปผลและติดตามโครงการ. มปท, 2542.

พรชัย ตระกูลวรานนท์. **ทุนสังคมและแบบแผนการมีส่วนร่วมของการเมืองภาคประชาชนในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: มิสเตอร์ก๊อปปี้, 2549.

พรวิศิษฏ์ วรวรรณ , หม่อมหลวง . **สายสัมพันธ์ทางสังคมวัฒนธรรมและความร่วมมือกันของชาวบ้านศึกษากรณี: ชุมชน ส.สุขทวี กรุงเทพมหานคร**, วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2533.

อมรา พงศาพิชญ์. **ทุนทางสังคมในภาวะวิกฤติเศรษฐกิจในสังคมไทย,** เอกสารประกอบการประชุม. สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.

อรทัย อาจอ่ำ. **ชุมชนเซ่งกี่: วิถีชีวิตและกระบวนการพัฒนาสู่การพึ่งพาตนเอง**. สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล, 2531.

อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. **ชีวิตและจุดจบของสลัมกรุงเทพ**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิปัญญาและสมาคมวิจัยเชิงคุณภาพแห่งประเทศไทย สำนักพิมพ์อมรินทร์, 2539 .

_____. **ชุมชนแออัด องค์ความรู้กับความจริง**. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนทางวิจัย, 2542 .

อานันท์ กาญจนพันธุ์. **การระดมทุนเพื่อสังคม**. กรุงเทพมหานคร : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2541.

Blau, Perter M. Exchange and Power in Social Life. New York: Wiley, 1964.

Francisco A. Magno. Social Capital and Environmental Protection. DSSEA UPDATE 5 (September-December 1999): 6-7.

Hadenius, Axel, and Fredrik Uggla, 1996. " Making Civil Society Work, Promoting Democratic Development: What can States and Doners Do ?" อ้างในจามะรี เชียงทอง. **วิวัฒนาการของประชาสังคมในประเทศไทย**. กรุงเทพมหานคร: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย, 2543.

Field, John. Social Capital. London: Routledge, 2003.

Neher, Clark D. Politics and Culture in Thailand. Ann Arbor: Center for Political Studies, University of Michigigan.1987.

Putnam, Robert D. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton University Press,1993 .

The World Bank. Poverty Reduction and The World Bank: Progress in Fiscal 1996 and 1997. Washington D.C.1997.